

ERLAND MÅRALD & CHRISTER NORDLUND

Akademisk frihet – mellan ideal och verklighet

FRÅGAN OM AKADEMISK frihet har varit högt upp på dagordningen under den senaste tiden. Med anledning av detta arrangerade Kungl. Skytteanska Samfundet och Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 16 november 2023 ett gemensamt symposium i Humanisthuset med titeln *Akademisk frihet – mellan ideal och verklighet*. Föredragen från symposiet, samt en artikel och ett brev publiceras samlat här i *Thule*. Det ger en helhetlig bild av frågans filosofiska grunder, dess politiskt institutionella förankring samt aktuella hot och möjligheter. Diskussionen om akademisk frihet är emellertid inte ny och i denna inledning ges en kort idéhistorisk översikt som belyser såväl hur idealet om akademisk frihet växt fram som hur förändringar i politik och samhälle försvårat dess realisering.

*

Akademisk frihet har alltid varit en viktig fråga för universiteten om än på olika sätt i olika tider. För det förmoderna universitetet handlade det i första hand om en *korporativ* frihet som tillkom universitetet som skrå, det vill säga att lärarna hade rätt till vissa privilegier. Ett uttryck som användes var *libertas scholastica*: ”de lärdes frihet”. För det moderna universitetet däremot har det främst handlat om en *intellektuell* frihet. Det radikala idealet om *lehrfreiheit und lernfreiheit*, som förknippas med Wilhelm von Humboldt och tysk idealism i början av 1800-talet, innebar att de akademiska lärarna skulle ha rätt att fritt välja vad de ville undervisa om – oavsett vad kyrkan eller staten önskade – och studenterna skulle ha rätt att fritt välja vad de ville studera. Det högsta syftet var personlig bildning och förädling (Lindberg 2014).

Att professorerna själva skulle bestämma vad de skulle forska om

och att sanningen skulle vara huvudmålet med verksamheten i de lärdes republik var närmast självklart när väl vetenskaplig forskning blev en del av universitetets uppgifter. Så var i alla fall idealet. I praktiken påverkades dock forskningen då liksom nu också av diverse mer eller mindre ädla samhällsintressen, inte minst en önskan om att såväl undervisningen som forskningen skulle gagna det egna landets ekonomi och prestige (Sörlin 1994). Dessutom var universitetet långt in på 1900-talet en elitistiskt och hierarkiskt organiserad institution, och så länge som det bara var män som fick studera och bli professorer var den akademiska friheten tydligt manligt kodad.

Denna situation började förändras under 1900-talets andra hälft då universiteten alltmer öppnades upp mot en bredare grupp av studenter, fler lärare och forskare anställdes och universiteten blev ett viktigare politiskt redskap för att stärka nationer och regioner. Sådana högskolepolitiska reformer skedde inte utan motstånd och debatt, och frågan om akademisk frihet kom att dryftas vid åtskilliga tillfällen. Så var fallet under 1960-talet när en rad utredningar – U63, UKAS, PUKAS – föreslog att den fria högre utbildningen skulle effektiviseras och styras upp i fasta studiegångar, något som väckte högljudd kritik både från radikala studenter och konservativa universitetslärare. Förslagen på styrning av utbildningen kan så här i efterhand uppfattas som försiktiga men var början på universitetsutbildningens ”programifiering”. Den ena delen av Humboldts ideal – *lernfreiheit* – verkar sedan länge övergiven där tydliga studiegångar och en utpekad arbetsmarknad efterfrågas av studenterna och politiker inte tvekar att detaljstyra resursfördelning och läroplaner.

Dessa reformer var samtidigt en sida av övergången från elituniversitet till ett mer demokratiskt förankrat massuniversitet, en process som innebar att många fler studenter fick möjlighet till högre utbildning. Med fler studenter, såväl manliga som kvinnliga, och med allt fler från studieovana miljöer var kanske tydligare studiegångar ett måste, men till vilken grad kan diskuteras. Men dessa reformer gick också i linje med mer statlig planering och styrning av universiteten och forskningen för att uppnå olika samhälleliga mål. När det under 1970-talet bestämdes att universitetens styrelser skulle innehålla externa ledamöter, som därigenom tilläts utöva inflytande på den akademiska verksamheten, uppstod på nytt debatt.

Även under 1980- och 1990-talen rasade debatter, främst rörande vetenskapens organisation, administration och finansiering, där den akademiska friheten ställdes mot politikens och näringslivets direkta eller indirekta inflytande (Frängsmyr 2000). "Samverkan" etablerades som ett av universitetens uppgifter, där utbildning och forskning ska ske i växelverkan med näringsliv, offentliga institutioner och civilsamhälle. För fackhögskolor, exempelvis inom teknik, ekonomi, sjukvård, skogsbruk och lärarutbildning, har detta alltid varit självklart, men genom att allt fler av dessa fått universitetsstatus och universiteten blivit mer mångsidiga har gränsen mellan fri forskning och utbildning samt ekonomiska intressen och samhällsmål blivit flytande. Dessutom kan samverkan ses som en del av en marknadslogik, där universiteten agerar på en konkurrensutsatt marknad – universiteten blir en konkurrensfördel för regional utveckling och statliga marknadsstöd kanaliseras via universitetsvärlden för att inte bryta mot regler inom gemensamma marknader. Idealet om akademisk frihet befinner sig således i en alltmer komplex verklighet.

Denna komplexa situation har också under de senaste decennierna gått hand-i-hand med växlande och devis överlappande styrmodeller – kollegialitet, linjestyrning, *New Public Management*, autonomiform, tillitsbaserad styrning. Dessa styrmodeller liksom förhållandet mellan fria statliga anslag till fakulteterna och de medel som kanaliseras via statliga forskningsråd och stiftelser har varit konstanta debattämnen. Samtidigt som den akademiska frihetens roll förändrats och kringskurits på olika sätt har det återkommande gjorts försök att slå fast och institutionalisera denna frihet.

*

Genom åren har den akademiska friheten uttryckts och knäsatts på många olika sätt. Mest känt i ett internationellt sammanhang är förmodligen *Magna Charta Universitatum*, som universitetsrektorerna från hela Europa signerade i samband med firandet av 900-årsjubileet för universitetet i Bologna 1988. I dokumentet, som har beskrivits som de europeiska universitetens rättighetsförklaring, formulerades fyra grundläggande principer om universitetens rättigheter och samhällsansvar (här i SUHF:s översättning):

1. Universitetet är en autonom institution i hjärtat av samhällen, som skiljer sig till sin uppbyggnad som resultat av skilda geografiska och historiska förutsättningar. Det frambringar, undersöker, värderar och vidareför kulturen genom forskning och undervisning. För att tillgodose omvärldens behov måste universitetens forskning och undervisning vara moraliskt och intellektuellt oberoende av alla politiska, ideologiska och ekonomiska maktgrupperingar.
2. Undervisningen och forskningen vid universiteten får inte åtskiljas om utbildningen skall kunna motsvara förändrade behov, samhällets krav och vetenskapliga framsteg.
3. Frihet i forskning och utbildning är universitetens grundläggande livsprincip. Statsmakterna och universiteten måste inom sina respektive områden respektera detta grundläggande krav. Genom att motarbeta intolerans och alltid vara öppet för dialog är universitetet en idealisk mötesplats för lärare, med förmåga att dela med sig av kunskapen och med möjligheter att utveckla den genom forskning och förnyelse, och studerande med såväl rätt som förmåga och vilja att ta tillvara denna kunskap.
4. Universiteten är den europeiska humanistiska traditionens förvaltare, deras ständiga strävan är att uppnå universell kunskap. För att kunna fylla sin uppgift måste de bortse från alla geografiska och politiska gränser och därigenom bekräfta den tvingande nödvändigheten av att skilda kulturer får lära känna och påverka varandra.

Universitetens *Magna Charta* uppdaterades 2020 mot bakgrund av forskningens och undervisningens globalisering – det handlar inte längre bara om Europa – men också på grund av en ökad misstro mot vetenskaplig expertis. En avgörande poäng är att akademisk frihet inte bara främjar kunskapens kvalitet utan också kunskapens trovärdighet. Fram tills nu har *Magna Charta* signerats av 975 universitet från 94 länder. Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) skrev på det första dokumentet 1988 och därefter även det reviderade 2021. Umeå universitet gjorde detsamma 2008 och 2021, Mittuniversitetet 2013 och 2021 och Luleå tekniska universitet 2021.

*

Situationen för den akademiska friheten har dock inte förbättrats nämnvärt under senare år. Frontalangrepp mot vetenskap och en fri forskning och undervisning har tvärt om skett i takt med den autokratiering som svept över världen. ”Den akademiska friheten är satt under press genom politisk inblandning, censur, hot och indragning av ekonomiska medel för vissa ämnesområden”, konstaterar SUHF i en färsk rapport. Inte heller i Sverige kan den akademiska friheten tas för given. Förvisso har ett antal rättigheter rörande akademisk frihet preciserats i den svenska högskolelagen. Men dessa gäller än så länge bara forskning, inte utbildning eller universitetet som institution. Det har på senare tid dessutom fattats ett antal politiska beslut i Sverige som gett upphov till problem, oro och minskad tillit. Att svenska universitet och högskolor fungerar som förvaltningsmyndigheter och därmed i praktiken är underställda regeringen har alltmer kommit att uppfattas som ett grundläggande problem och en återkommande fråga är vilken organisationsform som vore mest lämpad för att främja lärosätenas autonomi i förhållande till statsmakten utan att de ekonomiska förutsättningarna försämras.

Mot denna bakgrund togs under 2023 ett flertal initiativ runt om i landet för att uppmärksamma hoten mot den akademiska friheten – och för att förklara varför akademisk frihet är oundgänglig inte bara för forskare och studenter utan faktiskt för hela samhället. Som exempel på sådana initiativ kan nämnas att Sveriges unga akademi valde att fira sitt tioårsjubileum som stiftelse under rubriken ”En fri akademi för en bättre värld” och att Uppsala universitet och Swedish Collegium for Advanced Study ägnade en hel vecka åt akademisk frihet inom ramen för forskningsprogrammet HERO, som bland annat har just akademisk frihet som studieobjekt. Vid Lunds universitets finns numera ett särskilt råd för ”etik och akademisk frihet” som arrangerade seminarier i ämnet, och organisationerna SULF och SUHF, som båda länge verkat för akademisk frihet, utgav var sin skrift: *Om akademisk frihet* respektive *Akademisk frihet och institutionell autonomi*. En lång rad unga akademier i Europa tog dessutom initiativ till vad som kallas *Stockholm Charter for Academic Freedom*. Den lyder som följer:

To meet the economic, institutional, and political challenges that academia faces, we call upon our government and institutions for science and higher education to protect academic freedom and its attendant rights:

1. Freedom of teaching: The freedom of scholars to determine educational content, learning methods, and forms of evaluation.
2. Freedom of research: The freedom of scholars to define research questions and pursue these using the research methods of their choosing.
3. Freedom to disseminate: The freedom of scholars to engage in evidence-based communication with colleagues, scientific communities, and the wider public and to freely choose how to do so.

Safeguarding these freedoms requires:

- Protection in law;
- the availability of funding for curiosity-driven research, in parallel with other types of funding;
- sufficient resources for a functional work environment;
- a transparent, independent, and scholar-led recruitment process;
- the availability of secure and permanent employment;
- shared governance, i.e., the right of scholars to participate in the decision-making in their institutions.

De unga akademierna lägger avslutningsvis till en mycket viktig sak, nämligen att den akademiska friheten har begränsningar och att rättigheterna också innebär skyldigheter; akademisk frihet är sammanlänkad med det ansvar som följer av kollegialitet och profession.

We recognize that academic freedom is not absolute and comes with responsibilities, including adhering to professional and ethical standards. Academic freedom comes with an obligation to create an inclusive, collegial, and responsible academic community, conducive to curiosity and exchange. Through this charter, we commit to a vision of a free academia.

*

Det var således i linje med andra akademiernas och lärosätens arbete som Kungl. Skytteanska Samfundet och Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet 2023 arrangerade symposiet *Akademisk frihet – mellan ideal och verklighet*. Symposiet innehöll två längre föredrag och ett

panelsamtal. Det första föredraget hölls av filosofen och författaren Jesper Ahlin Marceta, det andra av Shirin Ahlbäck Öberg, som är professor i statskunskap vid Uppsala universitet. I panelsamtalet medverkade fyra forskare och akademiska ledare tillika ledamöter av Samfundet: Hans Adolfsson, rektor vid Umeå universitet, Annelie Bränström-Öhman, ämnesprofessor i litteraturvetenskap vid Umeå universitet, Göran Ericsson, dekan för SLUs fakultet för skogsvetenskap samt Annica Sandström, dekan för filosofiska fakulteten på Luleå tekniska universitet. Samtalet modererades av Karin Danielsson, föreståndare för Humlab och docent i informatik, och Lars-Daniel Öhman, docent i diskret matematik, båda verksamma vid Umeå universitet.

Symposiet lockade åhörare från alla vetenskapsområden och blev ur flera hänseenden en lyckad sammankomst för både ledamöter, lärare och studenter.

Efter symposiet erbjöds Jesper Ahlin Marceta och Shirin Ahlbäck Öberg att publicera sina föredrag i *Thule*. Vi uppmanade också Carina Keskitalo, professor i statsvetenskap vid Umeå universitet och fackligt aktiv som ordförande i Umeås professorsförening, att bidra med en text om de synpunkter som hon med emfas hade framfört under symposiet. Vi är glada att alla tre tackade ja till att medverka. De tre texterna belyser den akademisk friheten ur olika synvinklar och ger tillsammans en god förståelse både av akademisk frihet som ideal och av de utmaningar som den akademiska friheten står inför idag.

Strax efter vårt symposium skickades ett brev till regeringen med ett förslag om att skriva in akademisk frihet i den svenska grundlagen. Brevet var undertecknat av företrädare för fyra organisationer som trots skilda verksamheter och uppdrag hade gått samman för detta viktiga initiativ: Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF), Sveriges universitetslärares förbund (SULF), Sveriges förnede studentkårer (SFS) och Sveriges unga akademi (SUA). Vi tackar Hans Adolfsson, Sanna Wolk, Jacob Färnert och Ronnie Berntsson för tillåtelsen att publicera brevet i denna volym.

Referenser

- Ekberg, Tim (2023). *Akademisk frihet och institutionell autonomi*. Sveriges universitets- och högskoleförbund.
- Frängsmyr, Tore (2000). *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år*, del 2 1809–2000. Stockholm: Natur & Kultur.
- Lindberg, Bo (2014). Akademisk frihet före moderniteten. *Lychnos*, 39–62.
- Magna Charta Universitatum* (1988). <https://www.magna-charta.org/magna-charta/en/magna-charta-universitatum/mcu-1988>
- Stockholm Charter for Academic Freedom* (2023) <https://academicfreedom.eu>
- Sörlin, Sverker (1994). *De lärdas republik: Om vetenskapens internationella tendenser*. Malmö: Liber-Hermods.

Summary

Academic Freedom – Between Ideal and Reality

The symposium titled "Academic Freedom – Between Ideal and Reality" addresses the nuanced challenges surrounding academic freedom. Exploring historical perspectives, this introduction to a thematic section of the journal *Thule* traces the evolution from pre-modern corporative rights to modern intellectual autonomy. The text delves into the tensions between academic ideals and external influences during societal shifts. Reference is made to the *Magna Charta Universitatum*, highlighting its adaptation to a changing global landscape. Initiatives in Sweden are discussed, recognizing the imperative of safeguarding academic freedom amidst evolving dynamics and political uncertainties.

Keywords: Academic freedom, academic ideals, Higher education policy

Erland Mårald är professor i idéhistoria vid Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet och preses för Kungl. Skytteanska Samfundet.

Christer Nordlund är professor i idéhistoria vid Institutionen för idé- och samhällsstudier och dekan för Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet. Han är arbetande ledamot i Kungl. Skytteanska Samfundet.

JESPER AHLIN MARCETA

Vad är akademisk frihet?

Enkla svar är inte alltid rätt

SVARET PÅ TITELNS fråga kan tyckas vara enkelt: Akademisk frihet är frihet för individer och institutioner inom forskning och undervisning. Det är en inskränkning av akademisk frihet när till exempel djurrättsaktivister mordhotar forskare som genomför djurförsök eller när den ungerska staten förbjuder studier i genusvetenskap.

Tyvärr duger inte alltid det enkla svaret. Akademiska verksamheter är idag utmanade på sätt som kanske, men inte nödvändigtvis, har med frihet att göra. Ibland är det oklart om problemen bäst förstås som frihetsfrågor.

Till exempel är idag hyresmodellen för många av de lokaler som svenska lärosäten nyttjar konstruerad så att pengar som rimligtvis borde gå till forskning istället går till att betala hyra. Inskränker hyresmodellen på den akademiska friheten? Eller är saken snarare en administrativ fråga om resursfördelning?

Ett annat exempel gäller de striktare regler för invandring som Sverige har infört på senare år, och som drabbar utländska doktorander och gästforskare i landet. Är deras akademiska frihet inskränkt? Eller befinner sig migrationspolitiken på ett högre plan så att ändringar i den inte bör anses påverka friheten inom akademien?

Fler exempel finns på utmaningar för akademien som kanske, eller kanske inte, har med just akademisk frihet att göra. Är tidsgränsen för att vara behörig till en anställning som biträdande lektor en inskränkning av den akademiska friheten, så att friheten skulle växa om gränsen flyttades från fem år efter disputation till exempelvis sju? Var det en inskränkning av akademisk frihet när regeringen sommaren 2023 ströp anslagen till utvecklingsforskning, eller var det en helt legitim ekonomisk omprioritering?

Det enkla svaret – att akademisk frihet är frihet för individer och institutioner inom forskning och undervisning – är inte alltid tillräckligt. Ibland behövs ett mer precist och utförligt svar. Ett välformulerat begrepp blir mer användbart för mer komplexa utmaningar, vilket verkligheten tyvärr alltför ofta ställer akademien inför.

Därför återstår frågan: Vad är akademisk frihet? I den här essän stavar jag ut några problem som jag tror att ett välformulerat begrepp behöver ta hänsyn till. Viktigast är att frågan vad akademisk frihet är behöver delas upp i tre: (1) en definition av just denna frihet som separerar den från andra friheter, (2) en teori om vad den bör omfatta samt (3) en förklaring av de moraliska grunder som den akademiska friheten vilar på.

En tvåtusen år gammal frihetstradition

Men först: Vad är frihet? För att tänka sunt om *akademisk* frihet måste man först tänka sunt om frihet *som sådan*. Två teorier om frihet utmärker sig bland andra. Jag kallar den ena för hinderdoktrinen och den andra för statusdoktrinen.

Hinderdoktrinen om frihet behandlas i filosofen och idéhistorikern Isaiah Berlins föreläsning ”Två frihetsbegrepp” från 1958. Föreläsningen publicerades senare i en essä med samma namn (Berlin 2011 [1958]). Berlin var inte först med att formulera denna doktrin men det var genom föreläsningen som den blev känd.

Berlin menade att frihet betyder frånvaro av hinder, såväl yttre som inre. Yttre hinder kan vara exempelvis våld eller hot om våld, som står i vägen för att man ska kunna fullfölja sin vilja. Om Anna säger att hon ska slå Berit i huvudet om inte Berit slutar vissla så har Anna inskränkt Berits frihet att vissla. Annas hot är ett yttre hinder.

Inre hinder är istället en brist på förmågor eller resurser som är nödvändiga för att man ska kunna fullfölja sin vilja. Om Berit saknar den lungkapacitet som krävs för att blåsa ut luft i en tillräckligt stark ström för att det ska uppstå ett ljud mellan hennes läppar så föreligger det ett slags inre hinder som inskränker hennes frihet att vissla.

De två typerna av hinder ligger i Berlins teori till grund för två separata frihetsbegrepp: ett negativt och ett positivt. Negativ frihet är frånvaron av yttre hinder, som när polis och rättsväsende med

framgång skyddar Berit från att bli hotad av Anna. Positiv frihet infinner sig när inre hinder är undanröjda, som när Anna beskattas för att finansiera Berits till synes högst nödvändiga lungoperation.

Bland filosofer och ideologer som förbinder sig till hinderdoktrinen om frihet försiggår eviga diskussioner om hur konflikter mellan negativ och positiv frihet ska balanseras ut. Beskattningen av Anna är ju i sin tur en inskränkning av hennes negativa frihet, och det är inte uppenbart att Berits rätt till visselduglig lungkapacitet är så stark att den trumfar Annas rätt att inte bli beskattad i onödan.

Andra har riktat skarp kritik mot hinderdoktrinen om frihet. Till exempel menade idéhistorikern Quentin Skinner i en föreläsning med titeln "Ett tredje frihetsbegrepp" att Berlin förbiser vissa avgörande argument. Skinner, liksom andra, förespråkar istället statusdoktrinen om frihet.

I sin föreläsning, som även den senare publicerades i essäform, går Skinner tillbaka till den romerska republikens frihetsidé (Skinner 2002). Den republikanska lagen definierade frihet som motsatsen till slaveri. Slaveri, i sin tur, definierades som att stå under någon annans makt. Att vara fri betydde i den romerska republiken därför att man inte var underställd godtycklig maktutövning.

Med stöd i den definitionen kan man begrunda ett tankeexempel, som enligt anhängare av statusdoktrinen demonstrerar en svaghet med hinderdoktrinen.

Vi ska i tankeexemplet föreställa oss en romersk slav som ägs av en mycket god och generös herre. Herren förbjuder inte slaven att fullfölja sin vilja, utan låter henne röra sig som hon vill i staden och umgås med vem som helst på det sätt hon själv önskar. Därtill förser herren sin slav med resurser. Han ger henne utbildning, husrum, mat och pengar, så att hon kan förverkliga sin vilja efter eget tycke.

Det står alltså inga yttre hinder i vägen för slaven. Hon får göra vad hon vill. Inte heller föreligger några inre hinder, eftersom hennes ägare ger henne allt hon önskar. Slaven är därför fri, om man ska tro Berlin.

Många anser att detta är djupt kontraintuitivt. Om vi drar slutsatsen att slaven har sin frihet i behåll är någonting fel med det frihetsbegrepp vi använder. Vi måste tänka på frihet på ett annat sätt.

Anhängare av statusdoktrinen förklarar att slaven visserligen inte

är hindrad, men hon är ändå underställd sin herres godtycke. De bär inte samma sociala och politiska status. En fri person är en person som inte har en herre.

Idéhistorikern Annelien de Dijn (2020) är en av många som har fyllt i Skinners argument. Det romersk-republikanska samhället var speciellt, i det att dess grundläggande politiska institutioner var avsedda att förhindra att någon enskild härskare tog makten i Rom. Lagarna skulle styra – inte herrarna.

Frihet var för romarna idealet att varje medborgare bär samma status som varje annan medborgare, och att de alla har ett jämlikt inflytande över den offentliga makten. En fri person är inte underställd någon annan, hon är inte *kuvad*.¹

Den idén om frihet, menar de Dijn, var dominerande i västerländska samhällen i närmare tvåtusen år. De amerikanska frihetsrevolutionärerna krävde frihet och menade då att de inte skulle vara underställda den geografiskt avlägsna engelska kungamakten. Strax därpå krävde de franska frihetsrevolutionärerna frihet när de vägrade att underkasta sig den geografiskt nära men socialt avlägsna kungen, kyrkan och adeln.

1700-talets frihetsrevolutionärer krävde maktindelning, lagstyre, politiskt inflytande och jämlikhet genom medborgarskapet. Det är verklig frihet, enligt dem som ansluter sig till statusdoktrinen.

Filosofen Philip Pettit (2014) har specificerat i detalj hur statusdoktrинens frihetsbegrepp skulle kunna förstås. Han menar att frihet är en egenskap hos *val* och hos *personer*. ”Du åtnjuter frihet att välja mellan olika alternativ”, skriver Pettit, ”i den utsträckning som”

- 1 du har det utrymme och de resurser som krävs för att utöva det alternativ du föredrar,
- 2 oavsett dina preferenser över dessa alternativ, och
- 3 oavsett någon annans preferenser kring hur du borde välja. (Pettit 2014:30)

Som en egenskap hos personer kräver frihet ”förankring”, fortsätter Pettit. Frihet kräver att man har trygghet och resurser och är skyddad genom normer och lagar. Men friheten förutsätter också att denna ”förankring” är allmänt erkänd. Han skriver:

Alla måste vara medvetna om att du är tryggad på det här sättet, alla måste vara

medvetna om att detta är en fråga om allmän medvetenhet, och så vidare; din status måste vara framträdande och manifesterad för alla. Bara då kan du gå rakryggad bland dina likar, medveten om att du deltar i det generella erkännandet att ingen kan köra med dig – precis som att ingen kan köra med någon – och förvänta sig att undfly klander eller bestraffning. (Pettit 2014:57)

Så tror jag att man borde tänka på frihet på ett generellt plan. Frihet är en status som människan bär i gemenskap med andra människor, där ingen är någon annans herre.

En frihet bland andra

Det enkla svaret – att akademisk frihet är frihet för individer och institutioner inom forskning och undervisning – påminner om de enkla svaren på frågor kring många andra friheter: yttrandefrihet är friheten att få säga sin mening utan påföljd, religionsfrihet är friheten att få utöva sina religiösa övertygelser oberoende från andra, mötesfrihet är friheten att få samlas organiserat oavsett ändamål, och så vidare.

De är allihop exempel på friheter som hör hemma i ett helt paket, och som inte sällan kallas för liberaldemokratiska friheter. Sådana friheter är särskilda bland annat därför att de på ett principiellt plan är knutna till individer. Vi är i första hand intresserade av Annas, Berits och Cecilias frihet att få välja sin religion – inte av den svenska nationens motsvarande frihet, eller arbetarklassens, eller de kristnas, och så vidare.

Det är individualismen i den liberaldemokratiska frihetsuppfattningen som gör det möjligt för oss att bli upprörda när just Anna, Berit eller Cecilia förbjuds av sin far att lämna sin religion. Vi vänder oss till politiskt oberoende domstolar och hänvisar till på förhand skrivna lagar för att försvara just Anna, Berit och Cecilia när just deras personliga religionsfrihet har kränkts.

Akademisk frihet borde förstås på samma sätt. Den är en del av det liberaldemokratiska paketet.

Paketeringen har till följd att den akademiska friheten behöver separeras från andra friheter på ett analytiskt plan. Vi borde till exempel inte blanda ihop akademisk frihet med yttrandefrihet. En forskare har i kraft av sin profession eller expertis frihet att förmedla sina resultat till allmänheten, och i kraft av att vara en person som är jämlik med alla andra personer friheten att yttra sin politiska mening.

Så på vilket sätt urskiljer sig just den akademiska friheten, i det liberaldemokratiska paketet av olika friheter?

En del av den metod som ofta används när friheter analyseras syftar till att identifiera någonting ”grundläggande” med friheten i fråga. Man söker då ett slags premiss, axiom eller en princip av högsta ordningen, som bidrar till en förklaring av friheten som helhet. Till exempel har filosofen James Flynn argumenterat för att forskare borde ha rätt att presentera och försvara kontroversiella teorier eftersom det inte är möjligt för någon att ”förneka för dem själva vad de tror kan vara sant” (Flynn 2018:128).

Flynnns argument är ett förslag på vad som är ”grundläggande” med akademisk frihet. Ett problem med förslaget är att det inte skiljer akademisk frihet från religionsfrihet – vi kan inte be någon förneka sin egen gudstro för sig själv.

Ett annat förslag är att akademisk frihet är till för att skydda livets intellektuella domän (jfr Ahlin Marceta 2023). Förslaget bygger på observationen att människan är en nyfiken och rationell förnuftsvarelse som bildar sig uppfattningar om vad saker och ting är och hur de hänger samman. Det kan kompletteras med ytterligare en observation, nämligen att människan försöker att bilda sig sådana uppfattningar oberoende från icke-förnuftiga delförklaringar som exempelvis religion, mystik eller allmän andlighet.

Jag tror att observationerna fångar någonting ”grundläggande”, samtidigt som de separerar den akademiska friheten från andra friheter: den skyddar människan när hon använder sitt förnuft till att bilda sig rationella uppfattningar om vad saker och ting är och hur de hänger samman.

Förslaget stämmer väl överens med den individualism som präglar andra liberaldemokratiska friheter. Om Anna, Berit eller Cecilia förbjuds att bilda sig uppfattningar med hjälp av rationella teser och argument är vårt akademiska frihetsbegrepp potent nog att förklara på vilket sätt förbudet är fel: det gäller någonting grundläggande i människan.

Med allt detta i bakhuvudet kan man formulera en mer specifik definition av akademisk frihet än det enkla svaret: Akademisk frihet är att vara sin egen herre i livets intellektuella domän.

En person som åtnjuter akademisk frihet har det utrymme och de

resurser som krävs för att hon på förnuftig väg ska kunna bilda sig rationella uppfattningar om vad saker och ting är och hur de hänger samman, oavsett vilka dessa uppfattningar är och oavsett någon annans preferenser om vilka uppfattningar hon borde ha. Hon är också skyddad genom både normer och lagar, vilket förankrar hennes status i det allmänna medvetandet. Alla vet att hon är tryggad på det sättet, alla vet att det är en fråga om allmän medvetenhet, och så vidare. Hon kan gå rakryggad bland sina likar genom livets intellektuella domän.

Den akademiska frihetens omfång

Med den definitionen på plats – förkortad som att akademisk frihet är att vara sin egen herre i livets intellektuella domän – ligger den första av tre pusselbitar på plats. Kvarstår gör en teori om vad den akademiska friheten bör omfatta och en förklaring av de moraliska grunder den vilar på.

Det tycks inte som att den akademiska friheten bör omfatta vad som helst. En femåring som kastar levande grodor på elden för att se om de sprattlar när de dör ägnar sig förvisso åt att bilda sig rationella uppfattningar om ett fenomen i världen, men ändå tycks det inte som att femåringen eller dennes handling bör skyddas av akademisk frihet.

Dessutom är det inte bara individer som bör åtnjuta ett sådant skydd. Akademiska verksamheter bedrivs ofta av kollektiv, som exempelvis när en grupp lärare tillsammans utformar examinationsformer eller när styrelsen för ett universitet fattar ett gemensamt beslut om lärosätets ekonomi.

Tillkommer gör att akademiker tycks ha rättmätiga befogenheter som andra inte har, och som den akademiska friheten behöver ta hänsyn till. Till exempel får forskare hantera farliga kemikalier och genomföra riskfyllda experiment – de har ett handlingsutrymme som icke-forskare inte har.

På samma sätt finns det saker som forskare under normala omständigheter inte får göra, men som andra får. Det hör exempelvis till journalisters standardmetoder att ”wallraffa”, det vill säga att utge sig för att vara någon de inte är. Forskare måste tvärtom klart och tydligt uppge i vilken yrkesmässig roll de uppträder.

Den akademiska friheten har alltså gränser. Därför behövs en

teori om hur och var gränserna ska dras. Vilka aktörer borde åtnjuta den akademiska frihetens beskydd? Vilka handlingar borde skyddas? Varför? Jag föreslår att problemet löses med hjälp av en gradskala: individer, grupper och institutioner borde skyddas i den utsträckning som deras verksamheter kännetecknas av konventioner som generellt sett främjar kunskap och förståelse. Exempel är sådant som referentgranskning inom publicering, befordran och forskningsanslag; seminarier, workshops och konferenser där deltagare delar och kritiskt diskuterar forskningsfrågor, metoder och resultat; interdisciplinära samarbeten och ömsesidiga utvärderingar; doktorandprogram som inkluderar studier i andra ämnen än det doktoranden är specialiserad inom, med mera.

En person vars verksamheter kännetecknas av sådana konventioner borde åtnjuta ett starkt skydd av den akademiska friheten. En person vars verksamheter saknar sådana kännetecken borde åtnjuta ett svagt skydd, eller inget skydd alls – åtminstone inte av just den akademiska friheten, även om andra friheter förstås fortfarande kan erbjuda andra slags skydd.

Gradskalan behöver kompletteras i båda ändarna. Femåringen som eldar grodor borde inte åtnjuta ett starkare skydd om han eller hon låter en vän från förskolan referentgranska djurplågeriet. Verksamheten faller utanför gradskalan, på dess ena sida. På samma sätt borde inte en wallraffande forskare åtnjuta fullständig akademisk frihet, bara för att wallraffandet diskuteras på ett forskarseminarium. Det faller utanför gradskalan, på dess andra sida.

Mitt förslag är att gradskalan börjar där grundläggande kunskap och förståelse slutar, vilket på ett ungefär motsvarar en gymnasieexamen eller liknande. Gradskalan slutar i sin tur där forskningsetikens principer börjar. Dessa principer begränsar den akademiska frihetens utsträckning, ungefär som att även de mänskliga rättigheterna gör det (man får heller inte ägna sig åt folkmord bara för att man kallar det "forskning").

Mellan dessa två punkter – grundkunskap i ena änden och forskningsetik i den andra – gäller alltså en skala, där verksamheter åtnjuter ett allt starkare skydd från den akademiska friheten ju mer verksamheterna i fråga kännetecknas av konventioner som generellt sett främjar kunskap och förståelse.

Mitt förslag innebär att den akademiska friheten inte är absolut. Till exempel kan en organisation utveckla nödvändiga konventioner och därför erhålla ett skydd som den tidigare inte hade, liksom att ett lärosäte kan misslyckas med att upprätthålla konventionerna och därmed förlora det skydd det en gång hade. Akademisk frihet är inte givet, utan förutsätter ansvar.

Förslaget innebär också att olika akademiska verksamheter kan åtnjuta olika starkt skydd. Till exempel har det till följd att ett forskningsprojekt som bidrar mycket till kunskap och förståelse har ett starkare skydd än ett annat projekt vars bidrag är mindre. På samma sätt kan ett farligt men kunskapsmässigt viktigt projekt åtnjuta ett starkare skydd än ett lika farligt men kunskapsmässigt mindre viktigt projekt.

Det kan ha betydelse när akademiska verksamheter står i konflikt med andra företeelser i samhället. Låt säga att ett land har beslutat att flytta resurser från forskning till exempelvis sjukvård. Man identifierar två forskningsprojekt, varav ett ska avslutas i förtid så att pengarna kan flyttas från projektet till ett sjukhus. Eftersom den akademiska friheten ger ett starkare skydd till det projekt som bidrar mest till kunskap och förståelse borde det andra projektet avslutas först.

Jag förväntar mig en intressant invändning. Mitt förslag innebär att pseudovetenskapliga verksamheter kan åtnjuta den akademiska frihetens beskydd.

Organisationen Flat Earth Society använder pseudovetenskapliga metoder för att bekräfta sin uppfattning att jorden i själva verket är platt, och avfärdar alla motbevis som del av en omfattande konspiration. Låt säga att Flat Earth Society utvecklar sådana konventioner som nämnts ovan och till exempel börjar ägna sig åt referentgranskning och seminarier. Då stärks det skydd som den akademiska friheten erbjuder organisationen.

Invändningen är att detta är problematiskt: "Pseudovetenskap borde inte skyddas av akademisk frihet!" Jag håller inte med. Den akademiska friheten behöver skydda kontroversiella eller impopulära teorier. I själva verket är just behovet av ett sådant skydd en av grundorsakerna till att akademisk frihet överhuvudtaget behövs. Om Copernicus hade haft akademisk frihet hade han inte behövt vara rädd för kyrkans makt.

Pseudovetenskap ska bemötas med vetenskap, av vetenskapen. Den ska inte uteslutas per definition. Därför är det en styrka att mitt förslag skyddar Flat Earth Society, inte en svaghet.

Varför akademisk frihet?

Frågan gäller den akademiska frihetens moraliska grund. Friheten är inte en självklarhet, som fysikens naturlagar, utan behöver rättfärdigas med moraliska argument.

De vanligaste strategierna som används i förklaringar av de grunder som den akademiska friheten vilar på är instrumentella. Många hänvisar till filosofen John Stuart Mills försvar av yttrandefriheten och menar att ett liknande försvar gäller även för den akademiska friheten.

Enligt Mill gör yttrandefriheten det möjligt för mänskligheten att närma sig sanning och kunskap. En fri debatt rensar ut missuppfattningar, eftersom de kan mötas med motargument, liksom att den gynnar verkliga fakta, eftersom det rationella och evidensbaserade står sig starkt i debatten (Mill 1977 [1859]).

Ofta tillkommer ytterligare ett instrumentellt argument, nämligen att akademisk frihet främjar demokratiska värden. Till exempel menar filosofen Michael Lynch att forskning och undervisning ger kunskap som är nyttig för politiken. Akademiska verksamheter tränar dessutom både lärare och studenter i att hantera meningsskiljaktigheter, liksom att de gagnar en mångfald av åsikter och ståndpunkter (Lynch 2018).

Man kan alltså urskilja flera olika typer av instrumentella argumentationslinjer som är avsedda att försvara den akademiska friheten. Alla bygger på idén att akademisk frihet är nödvändigt för att samhället ska nå önskvärda resultat.

Jag tror att strategin brister, av flera anledningar. För det första är det inte alls säkert att akademisk frihet främjar kunskap och förståelse bättre än något alternativ. Till exempel produceras redan idag mängder av kunskap av privata företag, inte minst inom den digitala tekniken.

Forskare på företag som Apple, Google och Microsoft saknar akademisk frihet. De får inte offentliggöra sina frågor, metoder och

resultat hur som helst, eftersom deras arbetsgivare gör bedömningen att en sådan frihet undergräver företagets konkurrenskraft. Inte heller får de välja forskningsfrågor själva, utan arbetar på uppdrag för att lösa på förhand specificerade problem. Trots det är den kunskap som forskare på sådana företag producerar oundgänglig för den teknologiska utvecklingen. Kanske mer än så. Det är inte omöjligt att näringslivets kunskapsproduktion inom teknologi till och med överstiger akademins dito.

Någonting liknande gäller med argumenten att akademisk frihet främjar demokratin. Det är förstås sant, som Lynch påpekar, att forskning och undervisning gör gott för samhället. Men samhället rymmer en stor mängd andra verksamheter med samma effekt, som tidningar, bokförlag, fackförbund, politiska partier, religiösa samfund, intresseorganisationer, tankesmedjor och så vidare. Akademin är bara en verksamhet av många som gynnar demokratiska värden.

Därför är det olyckligt att hävda att akademisk frihet är kategoriskt nödvändigt för att uppnå önskvärda resultat i samhället. Och ännu mer olyckligt att helt förlita sig på instrumentella argument i försvaret av akademisk frihet.

För det andra passar den instrumentella strategin illa med det liberaldemokratiska paketet som den akademiska friheten hör till. Religionsfriheten, för att nämna ett exempel, försvaras mer sällan för att den gör världen, samhället eller människan bättre. Det är snarare tvärtom. Många skulle hävda att religionsfrihet måste få råda även om den har icke önskvärda följder, eftersom valet av religiös tro är någonting djupt mänskligt som inte får tas från människan.

Liberaldemokratiska friheter försvaras bäst på andra grunder än att de ger goda resultat. Samma sak gäller med den akademiska friheten. Den kräver alltså ett annat försvar, som samtidigt passar in i det liberaldemokratiska paketet. Ett fullständigt försvar är svårt att formulera på det begränsade utrymme som erbjuds här. Men jag vill ta tillfället i akt att skissera två potentiella strategier.

Den första strategin är att ge en övertygande förklaring till varför den akademiska friheten hör till det liberaldemokratiska frihetspaketet – och sedan försvara paketet i sin helhet. En sådan förklaring har redan inletts ovan: De olika liberaldemokratiska friheterna rymmer olika ”grundläggande” aspekter av att vara människa.

Till exempel rymmer religionsfriheten aspekten att människan är en andlig varelse, som oavsett rationella eller evidensbaserade världsbilder ständigt tycks vara öppen för större eller högre metafysiska trosföreställningar. Ytrandefriheten rymmer aspekten att människan bildar sig uppfattningar som hon uttrycker till andra, mötesfriheten rymmer aspekten att människan organiserar sig i gemenskaper för att uppnå ändamål, och så vidare.

På samma sätt rymmer den akademiska friheten aspekten att människan använder sitt förnuft till att bilda sig rationella uppfattningar om vad saker och ting är och hur de hänger samman. Just denna frihet avgränsar en mycket specifik och viktig dimension av livet som människa som tycks vara i behov av skydd genom normer, regler och lagar. Därför passar den akademiska friheten in i det liberaldemokratiska paketet.

Den andra strategin är att ge samma förklaring till behovet av akademisk frihet som till behovet av de andra liberaldemokratiska friheterna. Ett exempel är att dessa friheter möjliggör autenticitet, individualitet och singularitet (jfr Ahlin Marceta 2021).

De tre begreppen betyder att leva *äkta* och *fullständigt* som *någon*. En autentisk person är äkta mot sig själv. Efter kritisk självreflektion ger hon sitt stöd till det egna sättet att leva och vara, hennes begär uppstår inte "bakom ryggen" på henne utan i medvetna kognitiva processer och hon upplever sin relation till sin sociala omvärld som meningsfull och personlig.

Om hon också förverkligar sin individualitet lever hon ett rikt och fullständigt liv (i enlighet med sina autentiska önskemål), i motsats till att leva ett begränsat och ofullständigt liv (i enlighet med andras önskemål). Människan blir till en fullständig individ när hon har makt över sin egen sociala existens – en makt som träder fram under de rätta sociala, politiska och ekonomiska förutsättningarna – och aktivt utövar sina förnuftsmässiga förmågor till att förvalta det sociala, ekonomiska och politiska utrymme hon lever inom.

Singulariteten – att leva som *någon* – är en tendens i samhället att beskriva och relatera till människor som specifika individer, och inte som medlemmar av grupper eller innehavare av olika roller eller funktioner. Det betyder att människor betraktas som oersättliga, ändliga och icke-repeterbara, att de tar moralisk hänsyn till det mänskliga

i varandra, att de uppmärksammar att varje människa har en inre verklighet som är otillgänglig för andra och att varje individ betraktas som unikt situerad så att det som är givet henne är exklusivt för just henne.

Autenticitet, individualitet och singularitet är kort sagt djupa och komplexa begrepp som både enskilt och tillsammans fångar någonting essentiellt med människan och mänskligheten. De liberaldemokratiska friheterna skyddar denna essens. Akademisk frihet, mer specifikt, skyddar de delar av essensen som har att göra med förnuft och rationalitet – som att medvetet forma och utöva sitt *äkta* jag, att på förnuftsmässiga grunder förverkliga sitt *fullständiga* jag och att vara intellektuellt verksam som *någon* i samhället.

De två strategierna för att försvara akademisk frihet – att förklara varför den akademiska friheten hör till det liberaldemokratiska frihetspaketet, respektive att ge samma försvar av akademisk frihet som av andra liberaldemokratiska friheter – är bara två av flera möjliga. Men jag tror att de hör till de mest framkomliga.

Viktigast, tror jag, är att lägga de instrumentella försvarerna åt sidan. Jag instämmer med filosofen Richard Rorty, som skriver att om vi istället utvecklar socio-politiska försvar för akademisk frihet ”kommer vi bli både mer ärliga och mer klarsynta” (Rorty 1994:55).

Så, vad är akademisk frihet?

Det enkla svaret – att akademisk frihet är frihet för individer och institutioner inom forskning och undervisning – är bra, om frågan är lika enkel. Men ofta är den tyvärr svår. När utmaningarna mot akademien är mer komplexa behöver även vårt tänkande kring akademisk frihet vara det. Vi behöver då dela upp frågan i tre: (1) en definition av just denna frihet som separerar den från andra friheter, (2) en teori om vad den bör omfatta samt (3) en förklaring av de moraliska grunder som den akademiska friheten vilar på.

Här har jag gett förslag på hur de tre frågorna kan besvaras. Jag menar att akademisk frihet är att vara sin egen herre i livets intellektuella domän. Den borde skydda individer, grupper och institutioner i den utsträckning som deras verksamheter kännetecknas av konventioner som generellt sett främjar kunskap och förståelse. Skyddet är

rättfärdigat som en av de liberaldemokratiska friheter som skyddar grundläggande aspekter av livet som människa.

Med de svaren på plats kan vi återvända till de frågor som ställdes i textens början.

Inskränker hyresmodellen för svenska lärosätens lokaler den akademiska friheten? Ja. Hyresmodellen underminerar akademiska institutioners kapacitet att vara ”sin egen herre”.

Innebär de striktare regler för invandring som Sverige har infört på senare år en inskränkning av den akademiska friheten? Ja. Reglerna fördjupar skillnaderna i social, ekonomisk och politisk status mellan olika forskare.

Är tidsgränsen för anställning som biträdande lektor en inskränkning av den akademiska friheten, så att friheten skulle växa om gränsen flyttades från fem år efter disputation till exempelvis sju? Ja. Ett större fönster skulle öka fler forskares möjligheter att förverkliga sig själva intellektuellt.

Var det en inskränkning av den akademiska friheten när regeringen sommaren 2023 ströp anslagen till utvecklingsforskning? Ja. Plötsliga förändringar rubbar stabiliteten i de institutioner som forskare verkar inom och gör dem sårbara för godtyckliga politiska nyckler.

Jag varken tror eller hoppas att mitt sätt att ta sig an den akademiska friheten utgör en definitiv och slutgiltig filosofi i ämnet. Men förhoppningsvis kan diskussionen vara värdefull. I bästa fall kan den stimulera fler forskare att tänka noggrant på akademisk frihet – en frihet som ju är grundläggande för den intellektuella domänen av deras liv.

Noter

1 Verklighetens Rom var dock en slavägande och hierarkisk hederskultur. Det bör därför inte sägas att frihetens ideal någonsin förverkligades i den romerska republiken.

Referenser

Ahlin Marceta, J. (2021). *Vi är alla individualister*. Stockholm: Timbro förlag.
Ahlin Marceta, J. (2023). The Definition, Extent, and Justification of Academic Freedom. *International Journal of Applied Philosophy* 36(2), 191–211.

- Berlin, I. (2011 [1958]). Två frihetsbegrepp. I Hardy, H. (red.), *Essäer om frihet: Isaiah Berlin*. Stockholm: Timbro förlag, 187–262.
- de Dijn, A. (2020). *Freedom*. Cambridge: Harvard University Press.
- Flynn, J. R. (2018). Academic Freedom and Race: You Ought Not to Believe What You Think May Be True. *Journal of Criminal Justice* 59, 127–131.
- Lynch, M. (2018). Academic Freedom and the Politics of Truth. I J. Lackey (red.), *Academic Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Mill, J. S. (1977 [1859]). *On Liberty*. I J. M. Robson (red.), *Essays on Politics and Society*. Toronto: University of Toronto Press.
- Pettit, P. (2014). *Just Freedom: A Moral Compass for a Complex World*. New York: W. W. Norton & Company.
- Rorty, R. (1994). Does Academic Freedom Have Philosophical Presuppositions? *Academe* 80(6), 52–63.
- Skinner, Q. (2002). A Third Concept of Liberty. *Proceedings of the British Academy* 117, 237–268.

Summary

Understanding Academic Freedom in the Contemporary Academic Landscape

The article explores the concept of academic freedom, arguing that simple definitions do not suffice due to the complexity of challenges facing academia today. It discusses how academic freedom should not be conflated with other liberties, like freedom of speech, and should be understood as the freedom for individuals and institutions to pursue research and teaching without undue interference. The essay also addresses how academic freedom is affected by administrative decisions, immigration policies, and funding changes, advocating for a more nuanced understanding that includes a well-formulated concept capable of addressing these challenges. Additionally, it touches on philosophical perspectives on freedom, the importance of distinguishing academic freedom within the liberal-democratic framework, and the moral foundations supporting it. The proposed definition emphasizes being one's own master in the intellectual domain of life, suggesting that academic freedom should protect individuals and institutions to the extent that they promote knowledge and understanding, while acknowledging the boundaries of academic freedom and the responsibilities it entails.

Keywords: Academic freedom, Liberalism, Political philosophy

Jesper Ablin Marceta är journalist, författare och fil. dr i filosofi.

SHIRIN AHLBÄCK ÖBERG

Den akademiska friheten i Sverige – en lägesbild

VARFÖR BÖR VI intressera oss för innebörden av, och förutsättningarna för, akademisk frihet?¹ Jag menar att det finns flera goda skäl. Forskningsprogrammet Varieties of Democracy (V-Dem) konstaterar i sin senaste demokrati rapport för 2023 att 43 procent av världens befolkning bor i länder med autokrati jämfört med 5 procent för 10 år sedan. Av rapporten framgår också att den demokratinivå som den genomsnittliga globala medborgaren hade 2022 är nere på 1986 års nivåer, det vill säga, att de senaste 35 åren av demokratiska framsteg nu är uttraderade (V-Dem Institute 2023). Nedmonteringen sker ofta av högerpopulistiska krafter utefter ett återkommande mönster: först kringkårs medierna därefter rättsväsendet, kulturen, akademien och individers rättigheter (V-Dem Institute 2020; 2021; 2022; 2023).

Vilken bäring har då detta på det svenska fallet? Jag menar att det vore ett misstag att anta att vi i Sverige är immuna mot denna typ av krafter. Det ska emellertid understrykas att det inte enbart är illiberala strömningar som utgör hot mot den akademiska friheten, utan hoten kan handla om överstyrning från såväl politik som förvaltning, alternativt bristande förståelse eller gränssättning inifrån akademien själv. I det följande kommer jag lägga fokus på de bristande skyddsräcken för akademisk frihet i den svenska kontexten.

Min utgångspunkt är att diskussionen om vad den akademiska friheten innebär, hur den ska säkras och vad som utgör hot mot den är viktig och kräver noggranna överväganden. Ett fritt kunskapssökande och en fri kunskapsförmedling vid våra lärosäten är nödvändig för utvecklingen av vår värld såväl socialt, kulturellt, ekonomiskt, medicinskt, tekniskt som naturvetenskapligt. Med ”fri” menar jag här fri från otillbörlig styrning av exempelvis politiken, marknaden eller

andra ideologiska organisationer, det vill säga aktörer i vars intresse det kan ligga att uppmärksamma eller beskriva världen eller företeelser på annat sätt än det finns vetenskapliga belägg för. Vid våra universitet och högskolor ska vi, utan oro för eventuella konsekvenser, fritt kunna forska och undervisa om saker som för utomstående kan uppfattas vara oviktiga eller rent av kontroversiella.

I de politiska högtidstalen är alla partier för den akademiska friheten. Det framgår inte minst när man läser rubriker på högskole- eller forskningspolitiska propositioner: Universitet och högskolor – Frihet för kvalitet (prop. 1992/93:1), En akademi i tiden – ökad frihet för universitet och högskolor (prop. 2009/10:149, den s.k. Autonomireformen) och Forskning, frihet, framtid – kunskap och innovation för Sverige (prop. 2020/21:60). Men man kan med fog fråga sig vad som faktiskt döljer sig bakom dessa politiska utfästelser om frihet. Vem är det som ska ges frihet? Hur ser exempelvis balansen mellan formell och reell frihet ut? Det är detta jag ska försöka utveckla i detta kapitel.

*

Idén om akademisk frihet är ett återkommande och positivt laddat begrepp i högskolesammanhang; denna frihet kan ses som själva förutsättningen för den akademiska verksamheten. Detta fångas väl av en ofta citerad definition av akademisk frihet som säger att akademisk frihet är ”friheten att bedriva forskning, undervisa, tala och publicera, i enlighet med normer och standarder för vetenskaplig undersökning, utan ingripanden eller påföljd, vart än sökandet efter sanning och förståelse leder” (UN Global Colloquium of University Presidents 2005 [min översättning]). I denna definition kopplas den akademiska friheten enbart till den individuella nivån, men uppmärksamhet måste även riktas mot den institutionella nivån. I litteraturen knyts begreppet akademisk frihet alltså dels till institutioner (lärosäten), dels till individer (forskarna och lärarna) (Karran m.fl. 2017; Nokkola & Bladh 2014). Det förra avser lärosätenas möjligheter till självstyre – i relation till exempelvis regering, riksdag och marknaden – medan den individuella akademiska friheten avser rätten till professionellt självbestämmande som tilldelas den enskilda läraren och forskaren i undervisningen och forskningen.

Även i flera viktiga internationella överenskommelser och konventioner om akademisk frihet betonas just vikten av institutionell autonomi och individuell akademisk frihet. Som exempel kan anges Universitetens Magna Charta som tillkom när universitetet i Bologna firade sitt 900 års jubileum år 1988 – en ny version antogs 2020. Båda versionerna understryker betydelsen av såväl institutionell autonomi som individuell akademisk frihet, att såväl forskning som undervisning ska vara fri från politiska, ideologiska och ekonomiska intressen, att undervisning och forskning inte får åtskiljas, samt att såväl universitetet som statsmakterna har en skyldighet att respektera dessa grundläggande krav (Jonsson Cornell & Marcusson 2022). I Unescos rekommendation från 1997 om ställningen för undervisningspersonal inom högre utbildning görs en tydlig åtskillnad mellan institutionell autonomi och individuell akademisk frihet (Unesco 1997). För den institutionella autonomin slås fast att det rör sig om det självstyre som krävs för effektivt beslutsfattande vid lärosätena när det gäller den akademiska verksamheten, standarder och förvaltningsprinciper på ett sätt som är förenligt med legitima anspråk på ansvarighet om verksamheten är offentligt finansierad, samt respekt för akademisk frihet och mänskliga rättigheter (punkt 17). Vidare uttrycker rekommendationen i punkt 18 att sådan autonomi utgör den organisatoriska formen av akademisk frihet och ett nödvändigt villkor för att universitetslärare ska kunna fullgöra de uppgifter som de är betrodda med. Enligt punkt 19 är Unesco:s medlemsstater skyldiga att skydda lärosäten från hot mot deras självständighet, oavsett varifrån detta hot kommer. Rekommendationen uttrycker också att sådan institutionell autonomi inte får användas för att begränsa lärares och forskares individuella akademiska rätt till självbestämmande (punkt 20). Detta interna perspektiv på akademisk frihet förutsätter självbestämmande, kollegialitet och ett lämpligt akademiskt ledarskap (punkt 21) (Jonsson Cornell & Marcusson 2022).

Jag vill understryka att den individuella friheten måste förstås i sitt institutionella sammanhang. Akademisk frihet är inte ett privat privilegium för enskilda personer, utan handlar om att man som forskare och lärare i sin verksamhet underkastar sig vetenskapliga värderingar och normer för att bidra till god forskning, undervisning och andra former av kunskapsspridning (se NOU 2006:19). Vidare förstås

institutionell autonomi och individuell akademisk frihet i allmänhet som ömsesidigt beroende: "Institutionell autonomi är ett nödvändigt, men inte tillräckligt villkor för akademisk frihet" (Tight 1988:123 [min översättning]). Enkelt uttryckt kan ett universitet eller en högskola inskränka sina medarbetares frihet på sätt som bryter mot idén om den enskilda forskarens och lärarens akademiska frihet. Det innebär att den institutionella autonomin inte enbart kan handla om handlingsfrihet för universitetsledning, utan i detta sammanhang handlar det också om att det inomorganisatoriskt måste finnas en maktindelning, vilket jag kommer att återkomma till.

Vilka institutionella arrangemang krävs då för att tillförsäkra den akademiska verksamheten ett reellt oberoende? Två avgörande parametrar för institutionell autonomi är att verksamheten har lagstöd och tillräckligt med ekonomiska resurser (Ahlbäck Öberg 2011; 2023). Detta är också något som understryks i flera övergripande policydokument om universitets och högskolors ställning. Europarådets parlamentariska församling antog 2006 en rekommendation om akademisk frihet och universitetens autonomi, där det bland annat framhålls att lärares och forskares akademiska frihet och universitetens institutionella autonomi bör bekräftas och garanteras i lag, helst i grundlag (PACE 2006: rekommendation 1762, punkt 7). I en rekommendation från Europarådets ministerkommitté anges att offentliga myndigheter bör tillhandahålla ett ramverk för akademisk frihet och institutionell autonomi samt löpande följa implementeringen av dessa grundläggande rättigheter (Europarådet 2012). I denna rekommendation betonas även att finansiell autonomi är en viktig förutsättning för institutionell autonomi.

Ett viktigt påpekande här är att det visserligen är centralt att skilja mellan institutionell och individuell akademisk frihet, men för en analys av det rådande läget räcker inte detta. Vi måste även göra en åtskillnad mellan det som är formellt föreskrivet (om sådan författning alls finns) och det reella handlingsutrymmet (NOU 2006:19; Spannagel & Kinzelbach 2022). Det räcker således inte att från politiskt håll tala om, eller i ord försvara idén om, akademisk frihet om reella reformer för att understödja denna frihet saknas eller om innehållet i centrala reformer till och med verkar i motsatt riktning.

Utifrån detta resonemang kan vi ringa in några intressanta prin-

cipfrågor. På både institutionell och individuell nivå är det viktigt att skilja mellan frihet som en formell rätt till självstyre och frihet som ett reellt handlingsutrymme. Brist på viktiga resurser (till exempel forskningstid) begränsar ofta en forskares (reella) möjlighet att utnyttja sin (formella) rätt att välja frågor, metoder och presentera resultat. Ett motsatt problem skulle kunna vara att lagar, förordningar eller forskningsetiska standarder utesluter projekt som en forskare i övrigt har nödvändiga resurser att genomföra (NOU 2006:19). Tabell 1 fångar den akademiska frihetens olika dimensioner genom att dels särskilja lärosätets och individens frihet, dels skilja mellan den formella rätten till självstyre och det reella handlingsutrymmet. Jag kommer i det följande diskutera dagens förhållande i Sverige med avseende på vad som är formellt föreskrivet och hur det reella handlingsutrymmet ser ut.

Tabell 1. Frihet som formell rätt till självstyre och frihet som reellt handlingsutrymme (det svenska fallet)

	Formell rätt till självstyre	Reellt handlingsutrymme
För lärosätet	Inget lagstöd.	Avhängigt resurstillgång, organisation, ledningsmodell, centralt beslutade pålagor m.m.
För individen	Reglerat vad gäller forskningen i RF och HL. Ej reglerat vad gäller utbildningen i RF, och mycket svagt reglerat i HL.	Avhängigt resurstillgång, organisation, ledningsmodell, centralt beslutade pålagor m.m.

Kommentar: RF är förkortning för regeringsformen (SFS 1974:152) och HL är förkortning för högskolelagen (SFS 1992:1434).

Vad gäller den formella rätten till självstyret kan vi redan nu konstatera att det svenska lagstödet för lärosätenas institutionella autonomi är svagt. Trots lärosätenas allt mer framträdande roll i högskolepolitiken – via olika decentraliserande reformer – kan vi konstatera att vad gäller den formella rätten till självstyre garanteras denna inte direkt i svensk lag (se Marcusson 2005). Det saknas en formell reglering om institutionell autonomi, som alltså avser lärosätenas förhållande till staten och det omkringliggande samhället, för de statliga lärosätena.

En i sammanhanget försvårande omständighet i det svenska fallet är att de universitet och högskolor som i dag drivs i statlig regi (majoriteten) formellt är en del av den offentliga organisationen av förvaltningsmyndigheter. Just detta står ut i internationella jämförelser, och utgör en viktig delförklaring till varför Sverige hamnar långt ned vad gäller institutionell autonomi jämfört med övriga EU-länder. I en jämförande studie av den akademiska frihetens formella skyddsräcken av Karran m.fl. (publicerad 2017), där bland annat den rättsliga regleringen av lärosätenas institutionella autonomi jämfördes mellan samtliga EU-länder inklusive Storbritannien, hamnade Sverige på 26:e plats av 28 vad gäller lärosätenas institutionella autonomi.

Vad är då försvårande med de svenska statliga myndigheternas verksamhetsform? En förvaltningsmyndighet under regeringen står i ett lydtnadsförhållande till regeringen (Regeringsformen (RF) 12:1) och har normalt sett till uppgift att verkställa de uppgifter som riksdag och regering fattat beslut om, vilka förmedlas via regleringar, myndighetsinstruktioner, regleringsbrev och specifika uppdrag (RF 11:6). I detta ligger också att regeringen kan besluta om sina förvaltningsmyndigheters organisatoriska förhållanden och verksamhetsförutsättningar i förordning utan att behöva gå till riksdagen. Det är lätt att se att det angivna lydtnadsförhållandet under regeringen rimmar illa med tankarna om autonomi för universitet och högskolor. Även om den finns en legitimitet i att offentligt finansierad forskning och utbildning ska bedrivas ansvarigt och därmed underkastas transparent redovisning kräver den fria akademins verksamhet en tydlig rågång gentemot statsmakterna, inte ett lydtnadsförhållande.

Jag har intresserat mig för hur man politiskt argumenterade när beslutet togs att de statliga lärosätena skulle vara förvaltningsmyndigheter. Denna utgångspunkt tas ju alltid för given numera. Låt mig då påpeka att det aldrig har fattats något principbeslut om att universiteten ska bli förvaltningsmyndigheter, utan denna förändring har helt enkelt varit en "logisk" följd av en rad andra beslut från 1800-talets mitt och framåt. I korthet: den akademiska jurisdiktionens upphörande (år 1852, se Frängsmyr 2010), ekonomiska anslag från staten (från 1800-talets slut och framåt, se Frängsmyr 2010), samt införandet av en gemensam universitetsstadga i vilken paragrafen från de tidigare universitetsstatuterna om att universiteten stod "under

Kungl. Maj:ts beskydd” och åtnjöt ”oförkränkt den egendom samt de inkomster, rättigheter, förmåner och friheter” som lagligen tillkom dem (2 §) utan närmare diskussion ströks (prop. 1964:50; Statsutskottets utlåtande 1964:119). Utsuddandet av lärosätenas särart bland de statliga förvaltningsmyndigheterna fortsätter i och med beslut som bland annat innefattar allmänrepresentanter i konsistoriet 1977 (prop. 1975:9, bet. 1975:UbU17, rskr. 179), extern majoritet i högskolestyrelserna 1988 (prop. 1986/87:127, bet. 1987/88:UbU1, rskr. 1), extern styrelseordförande 1998 (prop. 1996/97:141, bet. 1997/98:UbU3, rskr. 12), avregleringen av fakultetsnämnder 2011 (prop. 2009/10:149, bet. 2009/10:UbU23, rskr. 337) m.m. Professorernas tidigare fullmakter betydde mycket för att upprätthålla akademisk frihet mot externa krav från bland annat regeringshåll, men denna fullmakt avskaffades 1993.

Konstaterandet att de statliga lärosätenas verksamhetsform som förvaltningsmyndighet inte är resultatet av tydliga och transparenta politiska överväganden är besvärande. Vad som avspeglas här är att den självständighetskrävande akademiska verksamheten vid våra universitet och högskolor utan principdiskussion har tillåtits glida in i ett lyd-nadsförhållande under statsmakten, och där den politiska och byråkratiska förståelsen för den reella innebörden av vad en fri akademi är successivt överskuggats av denna institutionella svaghet. Detta har fått konsekvenser såväl kulturellt som organisatoriskt och legalt.

Till detta kommer att om man nu ger universitet och högskolor verksamhetsformen förvaltningsmyndighet, blir den inre organisationen av högskolorna desto viktigare. Hur ska den akademiska verksamheten (kärnverksamheten) skyddas från pekpinnar eller pålagor ovanifrån (förvaltningsstyrning)? Jo, traditionellt genom ett slags maktindelning mellan linjestyret och det kollegiala styret. Men den borgerliga alliansregeringens så kallade Autonomireform från 2011 avreglerade det konstitutionella stödet för maktindelning på lärosätena, vilket var särskilt obetänksamt givet den institutionella sårbarhet som det ligger i att vara förvaltningsmyndighet. Från 2011 finns det alltså inget lagkrav på att det ska finnas kollegiala organ på lärosätena, eftersom kravet på fakultetsnämnder (och motsv.) helt togs bort i högskoleförfattningarna. I sin jämförande studie analyserar Karran m.fl. (2017) också lagstödet för högskolornas kollegiala styre, och även i detta avseende kommer Sverige illa ut, delad nästsista plats av

de 28 undersökta länderna. Hade frågan undersökts några år tidigare hade utfallet för svensk del blivit radikalt bättre, men i och med avregleringen av högskolelagen och -förordningen genom Autonomireformen 2011 blir resultatet alltså mindre smickrande.

*

Men hur ser det då ut vad gäller den individuella friheten? Som framgår av tabell 1 är för närvarande enbart forskningens frihet lagreglerad i det svenska fallet, och denna reglering infördes så sent som 2010 genom Grundlagsutredningens initiativ (det ingick alltså inte i utredningens direktiv, Dir. 2004:96). I kapitlet som reglerar individuella fri- och rättigheter i regeringsformen (RF 2 kap. 18 §, andra stycket) föreskrivs att "Forskningens frihet är skyddad enligt bestämmelser som meddelas i lag". I högskolelagen preciseras denna frihet (HL 1 kap. 6 §, andra stycket):

För forskningen ska som allmänna principer gälla att

- 1.forskningsproblem får fritt väljas,
- 2.forskningsmetoder får fritt utvecklas och
- 3.forskningsresultat får fritt publiceras.

Någon motsvarande grundlagsreglering av den högre utbildningens frihet finns emellertid inte. Det kan tyckas anmärkningsvärt att ett sådant skydd för utbildningens frihet inte kom till då skyddet för forskningens frihet infördes. Man kan på goda grunder fråga sig varför den ena av akademins huvuduppgifter utelämnades. Den politiska styrningen av svensk högre utbildning är dessutom i vissa avseenden påfallande i ett jämförande perspektiv. Det kan alltså inte rimligen legat en bedömning i att den högre utbildningen var utom fara som gjorde att reglering uteblev i denna del. Även vad gäller denna individuella nivå av akademisk frihet hamnar Sverige långt ned i tabellen av de länder som ingår i Karrans m.fl. studie (2017). Visserligen har vi i svensk grundlag ett allmänt uttalande om akademisk frihet för forskningen men som inte uppfattas som särskilt starkt, och det i kombination med det faktum att den högre utbildningen inte omfattas i grundlagen drar sammantaget ned betyget. Sverige står ut vad gäller denna del.

Spelar det då någon roll att vi inte har några starkare skyddsräcken för den akademiska friheten? Ja, låt oss ta några exempel. Ett exempel på politisk detaljstyrning inom den högre utbildningen som ofta nämns i dessa sammanhang är den svenska examensordningen. I examensordningen fastställer regeringen inte bara vilka examina som får utfärdas i den svenska högskolan, utan här regleras också vilka examensmål som varje student ska uppfylla i all utbildning som leder fram till de olika examina. Medan de generella examina innehåller mer övergripande mål så regleras yrkesexamina med en betydligt högre detaljeringsgrad. Det innebär att regeringen via examensordningen i praktiken även styr utbildningarnas innehåll (SUHF 2021). Ett annat exempel på politisk styrning ges av Universitetskanslersämbetet som i en rapport framhåller att regeringen i ökande utsträckning pekar ut vilka utbildningar som ska prioriteras när anslagen höjs, även vid tillfälliga höjningar (UKÄ 2015). Förutom att detta inskränker lärosätenas frihet att själv planera sin utbildning, blir lärosätena – och därmed de som genomför undervisningen – föremål för en politisk ryckighet, vilket i sig motverkar långsiktig och ur ett lärarperspektiv hållbar planering. UKÄ påpekar mycket riktigt att det tar tid att bygga upp en utbildning, både för att utforma kurser och för att anställa ytterligare lärare. Det kan också bli brist på lärare inom områden som alla plötsligt ska prioritera. Tillfälliga politiska satsningar, med olika prioriterade utbildningar, pekas i rapporten ut som ett särskilt stort problem – och ett problem som alltså ökat över tid (UKÄ 2015).

Ytterligare exempel på bristande rågång mellan politik och akademi hittar vi när vi studerar politiska överenskommelser vid regeringsbildningarna i samband med de allmänna valen 2018 och 2022. I såväl Januariavtalet som i Tidöavtalet finner vi skrivningar som utan tvekan innebär politisk detaljstyrning, ja, intrång, i den akademiska friheten vad gäller den högre utbildningen. I Januariavtalet formulerade de ingående partierna (S, C, L och MP) att lärarutbildningen ska reformeras (2019, s. 13):

56. Reformera lärarutbildningen. Kraven på utbildningen skärps. Intagningskraven höjs. Fler lärarledda timmar införs och kopplingen mellan teori och praktik stärks och fokus på metodiken ökar[.] Förutsättningarna för akademiker att välja läraryrket underlättas. Längden för Kompletterande pedagogisk utbildning (KPU) kortas ner och studietakten höjs. Möjligheterna att jobba på

en skola och studera till lärare parallellt förbättras. Sex- och samlevnadsundervisning ska vara en obligatorisk del av lärarutbildningen liksom kunskaper om neuropsykiatriska funktionsnedsättningar.

I Tidöavtalet (2022) formulerar M, SD, KD och L att ”Socionombildningen reformeras för att göra kriminalitet bland ungdomar till ett obligatoriskt utbildningsmoment. Möjlighet till specialisering på ungdomsbrott införs i utbildningen.” (s. 27). Avtalet innehåller också direktiv om vad lärarutbildningen ska innehålla (s. 52). Det finns således ingen grund för förhoppningen att politiken självmant ska hålla respektavstånd till det som rimligen inbegrips i den akademiska friheten vad gäller den högre utbildningens konkreta innehåll. Sverige behöver alltså även grundlagsskydda den akademiska friheten för den högre utbildningen, vilket också uppmärksammats gemensamt av Sveriges Förenade Studentkårer (SFS), SUHF och SULF (skrivelse 2022-05-12).

Vidare, det finns även exempel att hämta som rör forskningen. Utvecklingen vad gäller de externa anslagen är att de alltmer är riktade. Det är uppenbart då man tar del av statliga forskningsråds regleringsbrev över tid att olika regeringars styrning av innehållet i forskningen ökat de senaste decennierna. Det är förstås inte orimligt att regeringen på ett övergripande plan kan efterlysa forskning om ämnen som uppfattas viktiga eller akuta. I senare års regleringsbrev kan man dock utläsa långa listor av instruktioner från regeringen till vilket mer preciserat forskningsändamål de anslagna medlen ska användas. Förutom denna av regeringen ökade andel riktade forskningsmedel – vilket i sig är ett problem i förhållande till idén om den fria forskningen – för det rimligen också med sig att andelen fria forskningsmedel minskar. Denna utveckling utgör således ett direkt hot mot det som vi lägger i den fria forskningen. Både det faktum att svenska universitetslärare har jämförelsevis lite forskning i sina tjänster och tendensen att regeringar i ökande utsträckning riktar forskningsmedel gör det svårt att leva upp till de förutsättningar om fri forskning som den befintliga lagstiftningen lägger fast.

Ett annat förskräckande exempel är byråkratiseringen av etikprövningen. Den rödgröna regeringens beslut om hur etikprövningen för forskningen ska organiseras och tillsynas utgör idag ett

allvarligt hot mot forskningens frihet. I början av januari 2020 trädde förändringar av etikprövningslagen i kraft som innebar tydligare regler och skärpta straff (prop. 2017/18:45; bet. 2017/18:UbU12, rskr. 173). Lagens definition av forskning och forskningshuvudmännens ansvar tydliggjordes. Samtidigt fick Överklagandenämnden för etikprövning ansvar för tillsyn av efterlevnaden av lagen. Frågan är bara vem som har tolkningsföreträde vad gäller forskningsetikens gränser och tillämpning. I det svenska fallet har regering och riksdag valt att förlägga denna bedömning och normbildning i en myndighet utanför akademien. Det är i internationell jämförelse en märklig ordning att förlägga den forskningsetiska bedömningen utanför akademien, och i händerna på personer som inte själva är verksamma forskare (jag tänker här främst på avdelningens ordförande samt allmänrepresentanterna). Normbildningen i en så viktig fråga som forskningsetik "outsourcas" alltså. Denna organisering har fått mycket långtgående konsekvenser.

Syftet med etikprövningen är att skydda enskilda människor, deras integritet och människovärdet. Det gäller inte bara fysiska ingrepp och risker för forskningspersonerna, utan gäller även forskning som innebär att man behandlar känsliga personuppgifter. I den kritik som följt efter 2020 års skärpning av etikprövningssystemet återkommer ofta frågan om var gränsen går för känsliga personuppgifter. Ett talande exempel är att det krävs etiktillstånd för att använda sig av riksdagens öppna data eller debattartiklar skrivna av företrädare för politiska partier, då dessa innehåller känsliga personuppgifter i form av politiska åsikter. Man måste exempelvis söka etikprövningstillstånd för att göra en diskursanalys av statsminister Ulf Kristerssons offentliga tal (en analys som vilken journalist som helst får göra utan etikprövning). Genom en omfattande byråkratisering och – vill jag hävda – Etikprövningsmyndighetens övertolkning av mandatet har vi idag ett etikprövningssystem som beskär den fria forskningen. Ett sådant system kan endast tillkomma i ett sammanhang där lärosätena hanteras som vanliga förvaltningsmyndigheter av vilket följer att lagstiftaren uppfattar det som rimligt att forskningsverksamheten regleras via lag och kontrolleras av andra myndigheter. Protesterna mot denna styrning av forskningen är massiv i forskarsamhället, varom mer i Carina Keskitalos kapitel i denna volym.

Detta har lett till att regeringen nu utreder undantag från kravet på etikgodkännande för viss forskning och regleringen av tillsyn i etikprövningslagen. Vad som kommer ut av detta återstår att se.

*

Sammanfattningsvis, i kolumnen för reellt handlingsutrymme (tabell 1) kan vi således föra till protokollet en utveckling där forskningsfinansieringens och etikprövningssystemets utformning, styrningen av den högre utbildningen, jämte andra reformer (till exempel avkollegaliseringen via Autonomireformen) de facto begränsar och motverkar de statliga lärosätenas institutionella autonomi och den individuella akademiska friheten. Avsaknaden av formell rätt till självstyre vägs således inte upp av en reell praktik som skyddar den akademiska verksamheten vid våra lärosäten. Jag vill därför återknyta till vad jag framförde inledningsvis: Det räcker inte att från politiskt håll tala om – eller försvara idén om – akademisk frihet, om reella reformer för att understödja denna frihet saknas eller om innehållet i centrala reformer verkar i motsatt riktning. Ironiskt nog var det bara ett område som Sverige kom hyfsat väl ut i den internationella jämförelsen av akademisk frihet (Karran m.fl. 2017): benägenheten att signera internationella rättsakter och överenskommelser om att skydda den akademiska friheten. I övrigt blir det underkänt.

Någon skulle kunna invända att den akademiska friheten i Sverige ändå ur ett globalt perspektiv måste anses ligga på en hög nivå. Frågan är om vi kan nöja oss med det. Den akademiska friheten i Sverige vilar på antagandet om självbindning och besinning från politiskt håll, inte på robusta institutionella strukturer. Detta räcker inte i vår tid – institutioner måste byggas så att de klarar även hårda prövningar. För att säkra den akademiska frihetens skyddsräcken krävs reglering för såväl den institutionella autonomi som för den individuella akademiska friheten. Det är hög tid för Sverige att i denna del leva upp till de internationella överenskommelser och rättsakter man sedan ett halvt sekel har skrivit under.

Noter

1 Denna text – och det föredrag jag höll – baserar sig på min tidigare text: Ahlbäck Öberg, Shirin (2023). "Om akademisk frihet", SULF:s skriftserie, XLIII. Stockholm: Sveriges universitetslärarförbund.

Referenser

- Ahlbäck Öberg, Shirin (2011). Organisering av autonomi och universitetet som idé. I Björk, Pernilla, Bolkéus Blom, Mattias & Ström, Per (red.), *Det goda universitetet: rektorsperioden 2006–2011 – Festskrift till Anders Hallberg*. Uppsala: Uppsala universitet, 281–289.
- Ahlbäck Öberg, Shirin (2023). *Om akademisk frihet*, SULFs skriftserie, XLIII. Stockholm: Sveriges universitetslärarförbund.
- Dir. 2004:96, En samlad översyn av regeringsformen.
- Europarådet (2012). Recommendation CM/Rec(2012)7 of the Committee of Ministers to Member States on the Responsibility of Public Authorities for Academic Freedom and Institutional Autonomy. Antagen av Europarådets ministerkommitté den 20 juni 2012 vid 1146:e ställföreträdamötet.
- Frängsmyr, Carl (2010). *Uppsala universitet 1852–1916*, vol. 2. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Januariavtalet (2019). Sakpolitisk överenskommelse mellan Socialdemokraterna, Centerpartiet, Liberalerna och Miljöpartiet de gröna, 2019-01-11.
- Jonsson Cornell, Anna & Marcusson, Lena (2022). Den akademiska friheten – rättsliga aspekter i ett svenskt perspektiv. I Enkvist, Victoria, Lerwall, Lotta & Scheutz, Sverker (red.), *Vänbok till Hans Eklund – Största möjliga lycka åt största möjliga antal*, Uppsala: Iustus förlag.
- Karran, Terence, Beiter, Klaus & Appiagyei-Atua, Kwadwo (2017). *Measuring Academic Freedom in Europe: A Criterion Referenced Approach*, Policy Reviews in Higher Education 1(2), 209–239.
- Magna Charta Universitatum, Bologna 1988 [<http://www.magna-charta.org/>, åtkomst 2024-01-23].
- Marcusson, Lena (2005). Universitetens rättsliga ställning, Rapport överlämnad till SUHF:s förbundsårsamling den 17 november 2005.
- Nokkala, Terhi & Bladh, Agneta (2014). *Institutional Autonomy and Academic Freedom in the Nordic Context – Similarities and Differences*, Higher Education Policy 27(1), 1–21.
- NOU 2006:19. Akademisk frihet – Individuelle rettigheter og institusjonelle styringsbehov. Utredning fra et utvalg oppnevnt av daværende Utdannings- og forskningsdepartementet 14. oktober 2005. Avgitt til Kunnskapsdepartementet 2. oktober 2006. Oslo: Lobo Media AS.
- PACE (2006). *Academic Freedom and University Autonomy*, Europarådets parlamentariska församling, rekommendation 1762. Text antagen den 30 juni 2006.

- Proposition 1964:50, Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående universitetens och högskolornas organisation och förvaltning m.m.
- Proposition 1975:9, Regeringens proposition om reformering av högskoleutbildningen m.m.
- Proposition 1986/87:127, Om fortsatt decentralisering inom högskolan.
- Proposition 1992/93:1, Universitet och högskolor – Frihet för kvalitet.
- Proposition 1996/97:141, Högskolans ledning, lärare och organisation.
- Proposition 2009/10:149, En akademi i tiden – Ökad frihet för universitet och högskolor.
- Proposition 2017/18:45, En ny organisation för etikprövning av forskning som avser människor.
- Proposition 2020/21:60, Forskning, frihet, framtid – Kunskap och innovation för Sverige.
- SFS, SUHF & SULF (2022). Gemensamt uttalande för grundlagsskydd av den högre utbildningens frihet, skrivelse 2022-05-12 (suhf.se/app/uploads/2023/03/Gemensamt-uttalande-for-grundlagsskydd-av-hogre-utbildning-och-larosatenas-autonomi-SUHF-SULF-SFS-230302.pdf, åtkomst 2024-01-23).
- SFS 1974:152, Kungörelse om beslutad ny regeringsform.
- SFS 1992:1434, Högskolelag.
- Spannagel, Janika & Kinzelbach, Katrin (2022). "The Academic Freedom Index and Its indicators: Introduction to new global time-series V-Dem data". *Qual Quant.* 2022 Oct 13:1-21. doi:10.1007/s11135-022-01544-0. Epub ahead of print.
- Statsutskottets utlåtande 1964:119, Utlåtande i anledning av Kungl. Maj:ts proposition angående universitetens och högskolornas organisation och förvaltning m.m. jämte i ämnet väckta motioner.
- SUHF (2021). En examensordning i lärosätenas regi. Rapport från SUHF:s arbetsgrupp för examensordningsfrågor 2018-2020. Sveriges universitets- och högskoleförbund.
- Tidöavtalet (2022). Överenskommelse för Sverige, samarbetsavtal mellan Sverigedemokraterna, Moderaterna, Kristdemokraterna och Liberalerna, 2022-10-14.
- Tight, Malcolm (red.) (1988). *Academic Freedom and Responsibility*. Philadelphia: Open University Press.
- UKÄ (2015). Dimensionering av högre utbildning. Rapport 2015:7. Universitetskanslersämbetet.
- Unesco (1997). *The UNESCO recommendation concerning the status of higher education teaching personnel*. Paris: UNESCO.
- UN Global Colloquium of University Presidents (2005). *Academic Freedom Statement of the First Global Colloquium of University Presidents, January 18-19, 2005*. New York: Columbia University.
- Utbildningsutskottets betänkande 1975:UbU17, Utbildningsutskottets betänkande med anledning av propositionen 1975:9 om reformering av högskoleutbildningen m.m. jämte motioner.
- Utbildningsutskottets betänkande 1987/88:UbU1, om fortsatt decentralisering inom högskolan.

- Utbildningsutskottets betänkande 1997/98:UbU3, Högskolans ledning, lärare och organisation.
- Utbildningsutskottets betänkande 2009/10:UbU23, En akademi i tiden – ökad frihet för universitet och högskolor.
- Utbildningsutskottets betänkande 2017/18:UbU12, En ny organisation för etikprövning av forskning som avser människor.
- V-Dem (2020). Autocratization Surges – Resistance Grows. Democracy report 2020. Göteborg: V-Dem Institute.
- V-Dem (2021). Autocratization Turns Viral. Democracy report 2021. Göteborg: V-Dem Institute.
- V-Dem (2022). Democracy Report 2022: Autocratization Changing Nature? Göteborg: V-Dem Institute.
- V-Dem (2023). Democracy Report 2023. Defiance in the Face of Autocratization. Göteborg: V-Dem Institute.

Summary

Academic Freedom in Sweden - An Overview of the Situation

Academic freedom has rightly become an increasingly burning issue. The discussion about what academic freedom means, how it should be secured and what constitutes a threat to it is important and requires careful consideration. This essay is an attempt to bring clarity to these questions and to provide a basis for discussion. One of the main findings is that there is insufficient protection of academic freedom in the Swedish legislation, and that this has paved the way for reforms that undermine rather than support the institutional autonomy of state higher education institutions and the academic freedom of teachers and researchers. The fact that state higher education institutions are state agencies is a problem – and stands out in international comparison – and also a situation that is highly questionable given that a thorough and proper decision on this operational structure has never really been made.

Keywords: academic freedom, institutional autonomy, university governance, collegiality

Shirin Ablbäck Öberg är professor i statskunskap vid Uppsala universitet

CARINA KESKITALO

Akademisk frihet: Säkerställer Sverige högskolelagens krav?

Inledning

SVERIGE HAR SÅ sent som 2021 kommit att ytterligare betona akademisk frihet.¹ Efter en ändring i högskolelagen framgår numera att forskare vid svenska universitet har rätt att fritt välja forskningsproblem, utveckla forskningsmetoder och publicera forskningsresultat. Den här ändringen har bland annat genomförts för att framhålla vetenskapens roll i ett hårdnande samhällsklimat (prop. 2020/21:60). Samtidigt har flera olika debatter av relevans för akademisk frihet pågått. En stor diskussion om etikprövning har bland annat påvisat att de olika forskningsområdenas förutsättningar inte förstås. Istället har de ändringar runt etikprövning som kom att betonas efter fallet Macchiarini fokuserat just på sådant som är relevant för medicinsk forskning, men som debatten visat inte fungerar för samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning.

Öppen vetenskap eller open access har varit en annan diskussionspunkt under de senaste åren. När svenska forskare börjat granska de krav som ställs på öppen vetenskap – ”så öppet som möjligt, så stängt som det behövs” (se EC 2016) – har det visat sig att möjligheterna för forskaren att faktiskt själv besluta om detta är begränsade. Som Shirin Ahlbäck Öberg beskriver i ett annat kapitel i den här årsboken ses svenska lärosäten som myndigheter, där inkomna uppgifter är allmänna handlingar, och där det alltså inte är möjligt för den enskilde forskaren att besluta vad som faktiskt är ”så öppet som möjligt, så stängt som det behövs”. Istället kan all data krävas ut, och den enskilde forskaren kan ha mycket svårt att överblicka när och under vilka förhållanden detta kan ske.

Det här kapitlet diskuterar dessa problemområden och frågar sig till vilken del vi verkligen kan anses ha akademisk frihet i Sverige på det sätt som högskolelagen fastställer. Rätten att fritt kunna välja forskningsproblem, utveckla forskningsmetoder och publicera borde innebära att de enda begränsningar som ställs på dessa tre områden vore professionens begränsningar i vad som är god och etiskt korrekt forskning. Detta stämmer dock inte med de bedömningar som faktiskt görs inom dessa tre områden, där val av forskningsproblem och metod till stor del handlar om bedömningar som görs utanför professionen, utifrån till exempel en etikprövning som är anpassad för vissa ämnen mer än andra. På samma sätt gör de externa kraven på öppen vetenskap – där forskning ska kunna spåras och lämnas ut – att forskare i en svensk kontext där lärosäten ses som myndigheter begränsas i vilken forskning de kan göra. Detta är inte ett nytt problem i Sverige. Men eftersom mycket forskning hittills kunnat ”flyga under radarn” genom att inte rapporteras in eller genom att känsligt material inte har arkiverats har problemet kanske ofta kunnat kringgå. De ökade kraven i och med öppen vetenskap gör därmed att det blir allt svårare att genomföra känsliga studier, till exempel kring implementering av lagstiftning och andra frågor som är grundläggande för demokratiska samhällen (Keskitalo 2022).

Eftersom lagstiftning, etikprövning och öppen vetenskap anpassats främst efter en medicinsk praktik och en naturvetenskaplig kontext för ”big data”, som stora databaser, är de här problemen kanske allra störst inom de kvalitativt inriktade samhällsvetenskaperna och humaniora. Även publiceringskrav har till stor del fokuserat på det mer naturvetenskapliga artikelformatet. Trots att monografier undantagits från en del formella publikationskrav inom öppen vetenskap – som ett erkännande av den förståelse som bland annat många samhällsvetenskapliga och humanistiska författare själva har av monografier – börjar även dessa påverkas av en naturvetenskaplig standard. Detta innebär bland annat krav på publikationsformer där text får anpassas, vilket kanske inte är ett problem för en kortare artikel, speciellt en naturvetenskaplig artikel som kanske uttrycker centrala begrepp i en formel, men som förstås är det för en samhällsvetenskaplig monografi, där texten bär de centrala argumentationerna och därmed inte kan tillåtas att ändras utifrån.

Sammantaget skulle man kunna säga att fri forskning borde innebära att krav som är externa i förhållande till forskarsamhället (den enskilde forskaren och forskarkollegiet) vad gäller inriktning på forskning, begränsningar i metod eller begränsningar i publicering inte kan ställas – om sådana krav ställs handlar det inte längre om fri forskning. Det blir därför mer och mer av ett problem för akademisk frihet att ramar utanför högskolelagens första kapitel begränsar dessa friheter.²

Nedan diskuteras först och främst bakgrunden till den ökade betoning av akademisk frihet som utvecklats under senare år. Därefter diskuteras de tre delarna runt fritt val av forskningsproblem, metod och publicering. Diskussionen baserar sig till stor del på läsande av juridiska texter, kommentarer, debattinlägg och även lite forskningskällor och egna erfarenheter – men som det kommer att framgå nedan så får kanske inte ens en text på den här nivån och med de källor jag använder vara forskning, eftersom jag då kanske skulle kunna anmälas för att inte först ha gjort en etikprövning!

Så ni får väl ta informationen med en nypa salt – jag är inte jurist och den här artikeln är inte forskning – och kolla upp källorna själva!

Detta lägger fokus på ett av de stora problemen när begränsningar av akademisk frihet görs i ramverk utanför det som faktiskt gäller för akademisk frihet: när akademisk frihet begränsas kan den enskilde forskaren inte genomföra de åtgärder som krävs för god akademisk standard fullt ut. Forskningen blir därmed ännu mer otydlig, ogenomskinlig och begränsad, istället för mer tydlig, transparent och väl genomförd – vilket ju egentligen var vad lagändringen och många av de frågor runt forskningsetik och öppen vetenskap syftade till. Det huvudsakliga argumentet i den här texten är därmed att ytterligare förändringar krävs för att faktiskt möjliggöra högskolelagens första kapitel i praktiken.

Akademisk frihet och akademiska inskränkningar

Sverige har nyligen kommit att ytterligare betona akademisk frihet. Detta har bland annat skett genom ändringar i högskolelagen (1 kap. 6 §) från 2021. Där uttrycks som följer:

I högskolornas verksamhet ska som allmän princip gälla att den akademiska friheten ska främjas och värnas. För forskningen skall som allmänna principer gälla att

1. forskningsproblem får fritt väljas,
2. forskningsmetoder får fritt utvecklas, och
3. forskningsresultat får fritt publiceras.

Detta är ett tillägg och förtydligande utifrån att paragrafen tidigare fokuserat på att forskningsmetoder fritt få utvecklas.

Förändringen och förtydligandet har bland annat skett utifrån regeringens uppdrag 2017 att se över lärosätenas styrning. Detta redovisades i styr- och resursutredningen 2019 (SOU 2019:6), som bland annat föreslog förändringar i högskolelagen för att markera betydelsen av akademisk frihet. Utifrån den föreslog en promemoria 2020 dessa förändringar i högskolelagen för att värna inte bara lärosätenas frihet utan den individuella akademiska friheten (Regeringskansliet 2020). Som promemorian citerar: ”Styr- och resursutredningen anser att det som bör avses med akademisk frihet är den individuella akademiska friheten avseende både forskning och utbildning” (Regeringskansliet 2020). Detta ska ske bland annat för att ”främja forskares, lärares och studenters möjligheter att fritt söka och sprida kunskap” (Regeringskansliet 2020). I promemorian anges vidare:

Akademisk frihet måste, enligt utredningen, vidare åtföljas av integritet och kvalitet. Det finns centrala akademiska normer att utgå ifrån, vilka t.ex. handlar om att ny kunskap ska tillgängliggöras och prövas vetenskapligt (Regeringskansliet 2020)

Även regeringens proposition 2020/21:60 anger att den ”akademiska friheten är ett viktigt kärnvärde i högskolans verksamhet och bör markeras i lag”, inte minst utifrån ett ”hårdare samhällsklimat och ett växande behov av vetenskapligt och konstnärligt grundad kunskap”.

Följande lagändringen gavs Universitetskanslerämbetet (UKÄ) ett regeringsuppdrag att sammanställa lärosätenas arbete med att främja och värna den akademiska friheten, och under hösten 2023 bjöd de in universitet och högskolor att inkomma med underlag (UKÄ 2023). I remissen (UKÄ 2023) hänvisas bland annat till prop. 2020/21:60 med fokus på ”den individuella akademiska friheten i högskolans verksamhet dvs. i både forskning och utbildning”. UKÄ inbjöd till kommentarer bland annat om lärosätets arbete samt hur vanligt det är att akademisk frihet utmanas externt eller internt (UKÄ 2023).

Samtidigt med denna ökade diskussion om akademisk frihet har en stor debatt pågått om etikprövning, framför allt vad gäller konsekvenserna av nya etikprövningskrav för samhällsvetenskap och humaniora. Debatten har utkämpats av enskilda forskare i medierna, bland annat genom debattartiklar i *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*, och kan sägas ha kulminerat med ett uppdrag 2023 för en ändring i etikprövningslagen som undertecknades av hundratals forskare. Därefter har regeringen annonserat en utredning om ändringar i etikprövningslagen som ska redovisas 2024.

Hela den här diskussionen om etikprövning kan dock ses som ett resultat av de tidigare ändringar i etikprövningslagen som genomfördes efter fallet Macchiarini, där en kirurg genomförde vad som brettpetts som oetiska operationer. Fokus låg därmed huvudsakligen på medicinsk forskning, vilket ledde till att de lagändringar som genomfördes till betydande del utgick från detta område och förbisåg konsekvenserna för andra vetenskapsområden. Som en av experterna i utredningen (SOU 2017:104) uttrycker det i arbetstagarorganisationen SULF:s fristående tidskrift *Universitetsläraren*: hur de nya förslagen påverkade forskningen inom samhällsvetenskap och humaniora ”var inget som fanns med i utredningens slutsatser. Vårt uppdrag var ganska detaljstyrkt”.

Den stora diskussionen om öppen vetenskap har också lett till en debatt – till stor del fokuserad på att genomföra snarare än problematisera ”öppen vetenskap”. Denna beskrivs som FAIR – ”findable, accessible, interoperable and reusable” (EC 2016), det vill säga ungefär möjligt att identifiera, komma åt och återanvända – och har till stor del blivit ett krav i relation till EU men också i relation till svenska

forskningsfinansiärer. Problemet här är förstås att "as open as possible, as closed as necessary" (EC 2016) – eller så öppet som möjligt, så stängt som det behövs – som är tänkt att gälla för denna forskning, inte går att ta beslut om på individuell forskarnivå i Sverige. Så är det eftersom all data som kommer in till svenska universitet klassas som allmän handling, och därmed ska gå att kräva ut. Detta har egentligen varit ett problem länge (se till exempel Högskoleverket 2005), men betonas nu när krav ställs på att tillgängliggöra data bland annat i repositiorier eller arkiv som ska skapas i relation till dessa nya policies.

De här kraven kommer inte bara från EU utan behöver ses mot bakgrund av en lång pågående debatt som till stor del började inom mjukvaruindustrin, det vill säga dataprogramsindustrin, om att "information vill vara fri" (se t.ex. Remneland Wikhamn 2013). Även om grundtanken i öppen vetenskap – att vetenskap inklusive data och publicering ska vara så öppen som möjligt – är något många håller med om är utförandet därmed knappast anpassat speciellt till kvalitativt inriktad samhällsvetenskap och humaniora. Dessa områden ligger inte bara långt ifrån vad som gäller för mjukvara, utan också långt ifrån vad som kan gälla för större databaser eller mer enkelt återanvändbar och direkt översättningsbar data som kan förstås utifrån olika kontexter utan långtgående krav på förståelse eller tolkning av de samhällsfenomen de skapas utifrån.

Man kan därmed se det som att kontexten för akademisk frihet och hur den faktiskt påverkas ligger inom flera olika områden, vilket inkluderar en ökad internationalisering men kanske också byråkratisering av forskning, inom vilken antagandet till stor del har varit att all forskning kan ses och bedömas på samma sätt utifrån främst naturvetenskaplig, teknisk och medicinsk metod. Det innebär att kvalitativt inriktad samhällsvetenskap och humaniora – det vill säga, som använder sig av kvalitativa metoder som till exempel intervjuer och är starkt kontextberoende och tolkningskrävande – till stor del påverkas av bedömningar som kommer från andra fält. Dessa antaganden har en speciell påverkan inom den svenska kontexten där en statlig styrning genomförts av etikprövning och lärosäten ses som myndigheter. Detta har förstås påverkan på till vilken del de tre områdena av friheter i högskolelagen faktiskt kan genomföras.

Nedan beskrivs de frågor som förändringarna och debatterna inom dessa områden kan ses leda till vad gäller var och en av de tre områdena som nämns i högskolelagen, det vill säga att forskningsproblem får fritt väljas, forskningsmetoder får fritt utvecklas och att forskningsresultat får fritt publiceras.

Forskningsproblem får fritt väljas

Som en följd av utredningen om etikprövning med fokus på det medicinska området i kölvattnet efter Macchiarini (SOU 2017:104) skärptes etikprövningslagen 2020. Överklagandenämnden för etikprövning (Önep) fick då ansvar för att utöva tillsyn och de gjorde 19 åtalsanmälningar mot forskare på bara två år. Som det beskrivs i SULF:s fristående tidskrift *Universitetsläraren*: ”Fokus var på granskningsområden inom samhällsvetenskap och humaniora, där Önep hade fått signaler om att kunskapen om lagen kunde vara bristfällig” (*Universitetsläraren* 2023).

Allt eftersom kritiken mot tillsynen växte slutade Önep 2022 att göra stickprovskontroller av forskningsprojekt. Mellan 2020 och 2023 gjordes dock inte mindre än 109 tillsynsärenden, varav 20 gick till åtalsanmälan. Ingen har ännu dömts. Ett åtal har lett till frikännande och tio ärenden till nedlagd förundersökning. För två pågår fortfarande förundersökningen medan sju ännu inte gått till förundersökning (*Universitetsläraren* 2023).

Problemet med lagen, som nu också erkänts tydligt i och med regeringens nya utredning (Regeringskansliet 2023), är bland annat, som utredningsdirektiven anger, att:

etikprövning [i vissa fall kan] innebära en omotiverat betungande skyddsåtgärd. Då innehållet i frågor och de förväntade svaren i ett forskningsprojekt ska etikprövas i förväg kan vidare oväntade svar av politisk eller religiös natur leda till att ett forskningsprojekt måste pausas för en ansökan om ändring. Därtill kommer att material som samlats in före ett nytt kompletterande godkännande inte får användas. Forskare inom humaniora har motsvarande problem. Vidare har flera företrädare för den rättsvetenskapliga forskningen ifrågasatt nuvarande reglerings förenlighet med tryckfrihetsförordningen (TF) när det gäller kravet på etikprövning för forskning som innefattar behandling av känsliga personuppgifter och lagöverträdelse och som grundas på bl.a. offentliga domar (Regeringskansliet 2023).

Detta innebär bland annat de konsekvenser som nämndes tidigare i det här kapitlet, det vill säga att ett återgivande av uppgifter som redan givits offentligt men som nu återges inom forskning, kan leda till åtalsanmälan om man inte gjort etikprövning för att kunna använda dessa uppgifter. I etikprövning ingår bland annat att de personer som berörs ska vara medvetna om och godkänna användandet. Detta är förstås ett ytterst vettigt krav – men kanske snarare när det gäller till exempel intervjuer och inte redan tillgänglig demokratiskt grundläggande data, som hur ledamöter i parlament som EU-parlamentet har röstat, eller data som redan återgivits i tidningsartiklar.

Eftersom det kan finnas orsak att behandla data i sociala medier annorlunda än annan redan återgiven data – personer där kanske själva publicerar utan att tänka på möjliga konsekvenser – finns det skäl att särskilja olika typer av data tydligt, så som man redan generellt gjort inom olika professioner. Till exempel kan en etiskt korrekt hantering av data ha skett utan att man haft formell etikprövning utan istället hanterat data på sätt som inte lämnar ut enskilda individer. Att inte riskera att lämna ut enskilda individer har också ofta varit något man kunnat undvika genom att grunddata inte blivit tillgängligt för andra än de specifika forskarna, som därmed kunnat kontrollera att data som kan spåras tillbaka till en enskild individ inte används. Detta är något som blir svårare i och med förändringar inom andra områden som diskuteras i det här kapitlet. Problemen är därmed sammanhängande, men hanteras ofta uppdelat.

Konsekvenserna för forskare på grund av den nyligen implementerade uppfattningen om tillsynen av etikprövning har därmed varit allvarliga. Som utredningsdirektiven för den nya utredningen om etikprövning anger:

Ju mer omfattande kravet på etikprövning är enligt etikprövningslagen, t.ex. när det gäller behandling av personuppgifter, desto fler forskare riskerar att anmälas till åtal. En åtalsanmälan får allvarliga negativa konsekvenser för forskare, även när förundersökning inte inleds eller läggs ner av Åklagarmyndigheten (Regeringskansliet 2023).

Bland dessa konsekvenser ingår exempelvis att en doktorand stoppades i intern granskning före disputation, trots att doktorand, handledare och enhetschef visade att ”de etiska övervägandena gjorts enligt

praxis inom det utbildningsvetenskapliga fältet”, med hänvisning till bland annat ett ”100-tal andra publicerade avhandlingar och artiklar ... där de menar att liknande etiska bedömningar gjorts om anonymiserade data” (*Universitetsläraren* 2022). Detta är förmodligen därmed ett fall där man inom fältet hanterat etiska bedömningar inte genom formell etikprövning utan genom etiskt baserad hantering av data, på ett sätt som utvecklats inom professionen, som diskuterades ovan – något som nationellt reglerad bedömning fokuserad på formell etikprövning varit okänslig för.

Andra fall inkluderar en åtalsanmälan som skedde utifrån ett antagande att intervjuer innehöll känsliga personuppgifter, men där förundersökningen lades ned. I SULF:s fristående tidskrift kommenterar personen som åtalsanmäldes fallet så här: ”misstänkas för brott är allvarligt, även om det är litet ... Kommer man fram till att lagen har varit dålig tycker jag ... att de som har blivit åtalsanmälda för mindre saker ska få en offentlig ursäkt, för detta kommer att sitta kvar i oss hela livet” (*Universitetsläraren* 2023).

Utredningsdirektiven för den nya utredningen om etikprövning som började sitt arbete 2023 fastställer därmed att:

De svenska bestämmelserna uppfattas dock ibland inte som tydliga, förutsebara och proportionerliga för de personer som berörs av dem. Det är en fråga som rör forskningens frihet och den akademiska friheten (Regeringskansliet 2023).

På samma sätt uttrycker utredningsdirektiven att de relativt starka åtgärder som baserats på en generaliserad bedömning av forskning utifrån formell etikprövning kanske inte varit korrekta:

De kontroll- och styrinstrument som Önep har till sitt förfogande bör vara lämpliga och tillräckliga för att säkerställa en effektiv, proportionerlig och ändamålsenlig tillsyn. Det finns därför skäl att se över regleringen om Öneps tillsynsansvar (Regeringskansliet 2023).

När jag skriver om detta på det sätt jag gjort ovan, vilket inkluderar i alla fall två icke namngivna personer samt information om domar, lutar jag mig mot att direktiven för den nya utredningen om etikprövning förtydligar en fråga som många hittills sett som osäker, nämligen att ”det enligt dataskyddsregleringen är tillåtet att behandla känsliga personuppgifter om den som uppgifterna avser på ett tydligt

sätt själv har offentliggjort dem” (Regeringskansliet 2023). Dessutom är föreliggande kapitel – som är någon typ av kommentar för en årsbok – väl inte i strikt mening forskning. Men hade det varit forskning hade jag möjligen behövt söka etikprövning för att citera material som redan återgivits i en öppet tillgänglig tidskrift på nätet! Detta speciellt om jag hade använt material av den typ som diskuterades tidigare ovan, som offentliga domar i sig och inte bara diskussionen av dem i en tidskrift med kommentarer från personerna själva – eftersom det då kunnat ses som otydligt ifall de som ”uppgifterna avser på ett tydligt sätt själv har offentliggjort dem” (Regeringskansliet 2013).

Den här situationen gör det förstås svårt att tydligt bedöma gränserna för vilket samhällsvetenskapligt eller juridiskt material – inklusive sådant som är offentligt tillgängligt – som kan användas i forskning. Som ett resultat av denna situation skulle man kunna göra bedömningen att vi i Sverige inte lever upp till kraven i högskolelagen på att forskningsproblem fritt får väljas. Eller, de kanske kan väljas fritt, men den faktiska forskningen kan den individuella forskaren – som genomför forskningen enligt praxis i sitt ämne och med möjligen ytterst noggrann etikhantering vad gäller att inte lämna ut eller möjliggöra identifiering av intervjupersoner – faktiskt åtalsanmälas för, trots en ämnesmässigt korrekt hantering.

Och jag vet inte vad ni som läser tänker, men trots att jag också brinner för min forskning är jag inte så intresserad att jag vill riskera att åtalsanmälas för något som jag genomfört korrekt, det vill säga som jag ansträngt mig till det yttersta för att genomföra absolut etiskt i relation till forskningens deltagare – men som då bedöms enligt normer för helt andra typer av studier, främst gällande medicin.

Man kan här fråga sig om det mest korrekta är en lagstiftning där en enskild forskande individ – som kanske inte fått tillräckligt stöd från till exempel sitt lärosäte – alltså är den som ställs till svars, trots att denna genomför forskningen inom sin anställning. Man kan också fråga sig varför en formell etikprövning som relaterar till specifika formella krav som beslutats utanför den specifika disciplinen är den bedömningsmetod som används. Detta särskilt eftersom olika discipliner redan har specifik praxis för att bedöma studier, och professionen rimligen borde vara den som är bäst lämpad att göra bedömningar. Så långt går dock inte utredningsdirektiven.

Utredningsdirektiven har därför redan till viss del kritiserats till exempel av SULF för att vara för begränsade och inte öppna för en långtgående reform vad gäller etikprövningsmekanismen och vilka myndigheter som är involverade (*Universitetsläraren* 2023).

Forskningsmetoder får fritt utvecklas

Det här avsnittet relaterar till den andra punkten i den reviderade högskolelagen, att forskningsmetoder får fritt utvecklas. Detta skulle man kunna tolka som att de metoder som är bäst lämpade för ett material utifrån forskningsproblem och disciplinär inriktning och bakgrund borde kunna användas. I en sådan inriktning tänker jag också att det ingår att det inte handlar om disciplinärt eller utifrån forskningsproblemet icke tillämpliga eller annars olämpliga metoder, utan om metoder som genomgått och genomgår kollegial granskning, och där utveckling sker för att bäst hantera ett specifikt material. Det är dock svårbedömt att (utan att vara jurist, och kanske även om man är jurist) exakt bedöma vad den rättsliga bedömningen är av att forskningsmetoder fritt få utvecklas, speciellt mot bakgrund av de frågor som redan tagits upp här.

Dock är det som redan visats ovan inte möjligt att välja vissa metoder utan att riskera att till exempel åtalsanmälas. Men medan man kan tänka att en förbättrad och mer väl anpassad etikprövningslagstiftning kan göra att de riskerna försvinner (även om det som sagt redan finns kritik vad gäller utredningens begränsade uppdrag) kvarstår andra problem vad gäller fritt val av forskningsämne och metod. Detta gäller efter vad jag har kunnat bedöma framför allt de metoder som förbisetts i etikprövningslagstiftningen och som eventuellt pekar på ett större förbiseende nationellt.

Framför allt gäller detta intervjuer och hantering av intervjudata. Jag har i en annan publikation (Keskitalo 2022) beskrivit problemet att alla handlingar som inkommer till en myndighet i Sverige är allmän handling, och därmed kan begäras ut. Man kan inte heller på förhand veta om en handling kommer att lämnas ut för något specifikt syfte, eftersom detta endast prövas då handlingen begärs utlämnad. Det är inte heller alltid enkelt att bedöma om en handling kommer att sekretessbeläggas, eller för hur länge.

Det sätt på vilket mycket samhällsvetenskaplig forskning har bedrivits är genom att man genomfört intervjuer utan att anmäla eller spara dessa på något ställe där det är uppenbart vilka intervjuer detta är och hur de kan begäras ut. Ett uppvaknande för detta var ett fall 2003/2004 då ett specifikt forskningsmaterial begärdes ut och Göteborgs universitet vägrade baserat på sekretesslagens regler, men kammarrätten beslutade att material kunde lämnas ut mot förbehåll under sekretesslagen som inskränkte rätten att lämna uppgifterna vidare. Som ett resultat av beslutet förstördes forskningsmaterialet hellre än att det skulle utlämnas, eftersom forskarna hade utlovat sekretess för dem som deltog i studien. Göteborgs universitet noterade att beslut att lämna ut forskningsmaterial går stick i stäv med att etikprövningsnämnderna kräver att ansvariga forskare utlovar sekretess i samband med integritetskänsliga studier. Göteborgs universitet utarbetade därför en skrivelse om detta till Högskoleverket, som dock fastställde att ”det inte finns anledning att ta initiativ till ytterligare utredningar eller att föreslå förändringar i lagstiftningen” (Högskoleverket 2005).

En slutsats av svensk lagstiftning är därmed att forskare inte kan utlova sekretess (VR 2017). I och med det ökade kravet på open access till data blir det också allt svårare för forskare att helt enkelt genomföra studier utan att göra materialet tillgängligt eftersom det i ökande grad beskrivs i metadata och lagras i repositorer eller arkiv i enlighet med krav från bland annat finansiärer, vilket ytterligare komplicerat den här frågan under de senaste åren.

Detta är förstås ett enormt problem, vilket jag också betonat i min ovan nämnda artikel (Keskitalo 2022). Om man till exempel genomför elitintervjuer – det vill säga intervjuer med en liten grupp såsom en styrelse – så är innehållet i dessa förstås känsligt till sin natur. Är det en mycket högt uppsatt grupp så befinner sig de personer som deltog i studien om en tio-tjugo år – när sekretess eventuellt släpps – eventuellt på ännu högre positioner. Man skulle kunna tänka sig en hel del problem om någon som för tjugo år sedan talade ”mindre positivt” – för att vara finkänslig – om någon specifik myndighet tjugo år senare kanske är generalsekreterare för denna...

Att inte kunna hålla den här sortens material under sekretess – och aldrig lämna ut det någonsin, till någon – kan därför till och med

vara en förutsättning för att genomföra studien. En etiskt ansvarig forskare genomför därmed kanske inte ens en sådan här elitintervjustudie, om det finns en risk att personer som bidragit till forskningen kan hamna i någon sorts problem i framtiden för detta – det vill säga, i en framtid som varken forskaren, deltagaren eller någon annan kan förutsäga.

Dessutom talar detta med att inte kunna hålla intervjuer under sekretess emot allt som samhällsvetenskaplig forskning försöker nå, det vill säga ett fritt samtal. Intervjupersoner talar ofta relativt – eller till och med väldigt – fritt om hur de upplever den myndighet där de arbetar, relationen till andra myndigheter, och kanske till och med om hur myndigheten (eller organisationen eller företaget) som intervjupersonen upplever det inte lever upp till lagstiftningskrav. Detta är förstås om de skulle spridas problematiska uppgifter utifrån att en person ofta förutsätts vara lojal med sin arbetsplats, och information om detta kanske till och med skulle kunna resultera i konsekvenser för personens anställning. Sekretess kan därmed vara en förutsättning för samtalet.

Att det finns vetskap i samhället om att den här sortens informella samtal är en av huvudbidragen från intervjuer är det ingen tvekan om. I en internationell kontext, om man till exempel intervjuar personer informellt om hur de uppfattar EU:s interna arbete är det inga problem att göra detta under Chatham House Rules (se t.ex. Heuer et al. 2022, för en utvärdering där jag själv satt med och upplevde detta). Chatham House Rules används relativt generellt internationellt sett och innebär att material inte attribueras till individer (det vill säga det ska inte vara tydligt eller utlämnande vem som sade vad, vilket gör att material i stort sett hanteras som under sekretess). Detta är ganska likt hur forskning på den här sortens områden ofta har hanterats. Forskningsmässigt idag i en svensk kontext – så fort en intervju spelas in eller på andra sätt blir inkommen information under svensk lagstiftning – blir detta dock en allmän handling som kan krävas ut. EU verkar också ha en relativt begränsad förståelse av att material som samlas in i EU-finansierade forskningsprojekt kan ha den här karaktären, trots dess likhet med material som hanteras under Chatham House Rules i interna utvärderingar. Detta är något jag själv märkt av i forskningsprojekt och utifrån detta avstått från att genomföra intervjuer.

Men att avstå från att göra intervjuer är förstås en extrem begränsning, eftersom den här typen av data utgör enormt betydelsefulla forskningsuppgifter för att undersöka till exempel efterlevnaden och implementeringen av lagstiftning, vilket faktiskt kan vara av betydelse för ett demokratiskt samhälle. Att inte genomföra den här forskningen på det sätt den professionsmässigt bäst borde genomföras är därför ett enormt avbräck för akademisk frihet liksom för forskningens kvalitet och den egna forskaridentiteten – att inte kunna genomföra intervjuer när man nu är specialiserad på detta! Forskningens kvalitet sjunker också när man inte längre kan vända sig till de mest insatta och mest specialiserade källorna, utan istället blir beroende av att till exempel citera redan publicerad forskning i andra länder, där man under annan lagstiftning kunnat genomföra motsvarande studier.

Detta leder förstås också till ett avbräck i svensk forskningskvalitet så som den mäts i relation till citeringar och påverkan, och kanske kan det förklara en del av att svensk forskning inte tycks få det genomslag som staten – som skapat många av dessa begränsningar – önskar.

Ett av de fundamentala problemen i detta är att svenska lärosäten ses som myndigheter, där det alltså inte är upp till den enskilde forskaren att avgöra vilken forskningsdata som kan lämnas ut och hur. Shirin Ahlbäck Öberg beskriver i den här årsboken att universitetens omvandling till myndigheter istället för fristående lärosäten skedde utan att det egentligen togs något formellt beslut om detta. En lösning på det här problemet skulle förstås vara att universitet och högskolor allra minst i sin forskningsuppgift inte sågs som myndigheter, eller att forskningsdata undantogs från allmän handling. Det är först då som Sverige skulle kunna efterleva EU:s krav vad gäller open access att forskningsdata ska tillgängliggöras ”as open as possible, as closed as necessary” (EC 2016). Det måste vara upp till den enskilde forskaren, som kan och förstår materialet, att ta beslutet om vad som kan tillgängliggöras och vad som är ”så stängt som det behövs”. Om det är så att forskare inom fält där data faktiskt på något oproblematiskt sätt kan delas men det endast är enskilda forskares prestige som har hindrat detta, så kan det säkert hanteras på något bättre sätt än att låta beslut i dessa fält omöjliggöra forskning i andra fält.

När jag nämnde det här problemet vid ett seminarium om forsk-

ningsdata fick jag kommentaren att de här problemen med data för vissa metoder förstås gjorde att ”all forskning inte går att genomföra” – så som en studie runt hanteringen av miljöbrott som jag hade planerat utifrån en korrekt etisk hantering rent professionsmässigt sett. Det kan på samma sätt som tidigare vara osäkert om jag får återge en sådan kommentar utan att först ha etikprövat den här texten – om den nu skulle ha varit forskning: jag får väl argumentera för att detta är journalistik, för vilken gäller att källor varken måste göras tillgängliga eller får efterforskas! Den kommentaren kan dock ses som talande för huvudpoängen: om det är så att viss forskning inte går att genomföra på grund av ämnesextern reglering som begränsar kvalitet lever vi i så fall inte upp till högskolelagens krav om fritt val av ämne och metod, om dessa krav tolkas på ett mer öppet och rättighetsbaserat sätt.

Forskningsresultat får fritt publiceras

Slutligen anger den tredje punkten i den nya skrivningen i högskolelagen att forskningsresultat fritt får publiceras. Vad som egentligen är tänkt med detta är – liksom för tidigare punkter – inte helt tydligt, varken för en icke-jurist eller kanske inte ens för en jurist, men det skulle kunna vara att man får välja var och i vilken form forskningsresultat ska publiceras utifrån vad som lämpar sig för materialet. Man skulle då till exempel fritt kunna välja om någonting ska publiceras som en artikel, ett bokkapitel eller en monografi. Men man borde också kunna göra val som stöttar arbetets akademiska kvalitet: till exempel säkerställa att artikeln inte kommer att ingå i ett sammanhang där den kanske används för att höja förtroendet för andra artiklar som inte är av samma kvalitet (vilket väl också är en orsak till att man väljer att publicera i vissa tidskrifter, där kontexten då också stöttar en förståelse av verket samt där man bara kan publicera på en viss nivå och i relation till en viss litteratur). Man borde också kunna säkerställa att ens akademiska produkt inte misstolkas eller på andra sätt används så att kvaliteten försämras, till exempel att den skrivs om eller på andra sätt hanteras på ett sätt som påverkar själva verket.

Den här sortens frågor har beskrivits som en del av författarens moraliska rättighet: att ett verk inte ska kunna förändras på ett sätt

som författaren inte godkänt. Men idag, med open access-publicering, utgörs den vanligaste och mest öppna formen av så kallad CC-BY open access-publicering – som också är den som bland annat Coalition S och Kungliga biblioteket förespråkar (Kungliga biblioteket 2016). CC-BY tillåter bland annat ändringar av verket, så länge som man anger att ändringar har skett. Man behöver dock inte ange vilka ändringarna är, eller till exempel märka ut dem. Det mest restriktiva alternativet bland de öppna licenserna är CC-BY-NC-ND, där NC står för Non-Commercial och ND för No-Derivatives. Non-Commercial innebär att verket inte får användas ekonomiskt av andra (till exempel översättas och säljas i översättning av översättaren, eller läggas in i ett sammanhang som trycks och säljs, kanske till och med utan författarens vetskap), medan No-Derivatives innebär att texten inte får ändras. Dessa två begränsningar kan ses som att de hänger ihop: med dem når man målet att texten får spridas fritt, men bara så länge som andra inte gör det för att tjäna pengar eller ändrar i texten. Denna licens uppfattar jag själv ligger närmast vad många antagit att öppen vetenskap ska stötta, det vill säga en vidare spridning av verket utan att ekonomiska begränsningar styr vilka som kan få tillgång till och läsa det.

Trots detta är det CC-BY – utan begränsningarna i relation till ekonomisk vinning eller ändring av materialet – som är den förhärskande licensen. Många finansiärer och även statlig policy kräver därmed att öppen publicering ska ske under CC-BY. I en text argumenterar Bibsamkonsortiet vid Kungliga biblioteket (Kungliga biblioteket 2016) att begränsningar som i CC-BY-NC-NC inte behövs, eftersom man även under CC-BY behöver ange att texten har bearbetats. Men inom forskningen – återigen, till stor del samhällsvetenskap och humaniora – återfinns många som inte är lika positiva. Till exempel Eve skriver i förordet till sin bok om öppen vetenskap att ”As per the provisions of section 3.a.1.A.i of the CC BY-SA license, when attributing this work, I request that you reproduce the following elements in your citation ... [citation and URL] ... If a derivative, you should acknowledge this fact. *Although I cannot legally enforce it under the license, I would be grateful if you would summarise any changes made in a derivative*”. (Eve 2014: xv, min kursivering) Det betyder ungefär: under den här licensen kan jag inte tvinga dig att tydliggöra vilka

förändringar som görs i en bearbetad version av den här texten men jag vore tacksam om du tydliggör det ändå.

Att det kanske främst är samhällsvetare som är negativa till det här kravet på att texter ska få ändras efter publicering är kanske inte förvånande, eftersom detta är ännu en fråga som blir kanske allra mest problematisk inom samhällsvetenskap och humaniora. Inom många andra discipliner kan man patentera sina största upptäckter – men inom våra discipliner är det själva orddräkten, utformningen av en text, som manifesterar resultaten eller upptäckten. Därför är vi kanske allra mest känsliga för förändringar av text. Har man dessutom skrivit ett antal hundratal sidor skulle man kanske inte heller se speciellt positivt på dem som ändrar något i dessa eller klipper in delar av ens hundratal sidor från en monografi och sedan endast anger att det är ett ”derivative work” där de endast nämner att man själv har ett bidrag utan att tvunget tydliggöra vad detta är eller vems ord som är vems!

På grund av detta har till exempel open access-nätverket Coalition S inte utvecklat någon policy runt böcker: det vill säga, man kräver inte att böcker ska publiceras CC-BY även om det är den form som nätverket föreslår för artiklar. Trots detta håller den här typen av antaganden om publicering brett på att sprida sig till böcker alldeles oavsett. Till exempel har jag fått kommentaren att detta är de krav som ställs inom Sverige även om vissa förlag ”fortfarande” går med på att publicera böcker CC-BY-NC-ND.

Vad denna situation ger vid handen är då förstås att speciellt de som inte kan skydda sina upptäckter på andra sätt riskerar att deras upptäckter misstolkas och felbeskrivs, utan att det går att skydda den egna specifika manifestationen i text av upptäckten eller resultaten. Eve är inte den ende som noterat detta, till exempel Shah skriver att forskare ofta stöttar fri tillgänglighet till ett publicerat verk men att ändringar i verket sällan är något forskare stöttar:

Since, unlike software code, the content of a research paper is not designed for change and re-use, the argument for permitting text modification and re-use is significantly weaker for published research articles. Once an author's ideas and results have been published, there are no copyright limitations to changing, developing, expanding upon, and re-using them as long as the author and published source are credited – but changes to the published text are a different

story. Aside from direct quoting, scholarly/scientific writers are often opposed to certain other authors creating ‘mashups’ of their works. The majority of scientist are glad to make their texts available for collecting and indexing for search and data mining purposes, but not for re-use in changed form (without the permission of the author) (Shah 2022).

Även många andra författare noterar problemen med att få sina artiklar återpublicerade i kontexter eller former de inte har godkänt, och som resulterar just i det här problemet med att artiklarna eller texten kanske används för att få andra studier att se trovärdiga ut, när de inte är det. Så den otydlighet som kommer med CC-BY kan därmed möjligen minska förtroendet och legitimiteten för vetenskap, fast målet tvärt om var att höja förtroendet genom bland annat ökad transparens och tillgänglighet. Även om – som vissa argumenterar – standarden inom forskning idag där man tydligt citerar snarare än plagierar är väldigt tydlig, öppnar då CC-BY lagstiftningsmässigt för att skriva på ett sätt som inte efterföljer den standarden. Detta är förstås en glidande skala som vi kanske redan är på väg nedför givet den ökade användningen av AI för textproduktion, där man ju faktiskt inte vet varifrån den AI-genererade texten kommer: den skulle kunna komma från CC-BY-källor, inte minst eftersom just ”data mining” beskrivits som en underliggande motivering för CC-BY.

Jag skulle kunna ge fler exempel på forskare som oroar sig över detta, men då skulle den här kommentaren kanske kunna börja likna forskning, och eftersom jag inte sökt etikprövning för att skriva den här texten (som jag fick erbjudande om att skriva först i november 2023, för en deadline i januari 2024) får detta förstås inte vara forskning eftersom jag då kanske skulle kunna bli åtalsanmäld. Dock, eftersom den här texten inte heller är resultatet av ett flerårigt externfinansierat forskningsprojekt är jag kanske inte heller så väldigt brydd om vad som händer med den efter att den är skriven, så jag kan därmed publicera den utan att fundera på publikationsrisker. Och eftersom den är relativt snabbskriven har jag ju inte heller behövt överväga att använda specifik samhällsvetenskaplig metod – som förmodligen ändå hade varit någon jag inte kunnat tillämpa, eftersom den skulle ha krävt ett väldigt begränsat urval av intervjupersoner som inte kunnat säga så mycket om de inte utlovades sekretess...

De här begränsningarna i forskarens rådighet över genomförandet och publiceringen av sin egen forskning kan därmed ses som att de i stort begränsar författarens roll: författaren ses mindre som någon som är fristående, ger ett informerat individuellt bidrag och "står på jättars axlar" (för att citera Google Scholars slogan) och mer som någon som ingår i ett kollektiv av användare. Detta kan kanske ses som relaterat till praxis inom vissa vetenskapsfält mer än andra, och kanske även till antaganden som spritt sig från dataprogramsindustrin. Men medan samarbeten mellan tiotal – eller ibland ett femtiotal eller fler – författare kanske är kutym i vissa områden är det inte det inom (speciellt kvalitativt orienterad) samhällsvetenskap eller humaniora. Detta är inte tvunget på grund av kultur, som vissa vill göra gällande ("ni håller bara fast vid egenförfattande för att ni inte lärt er av naturvetenskaperna") utan på grund av ämne och forskningsproblem. Vissa ämnen och forskningsproblem kräver utveckling på den enskilda forskarnivån, kräver att man står på jättars axlar men också tydligt anger vad det egna bidraget är utan rädsla för att det senare ska förvanskas, och att man skriver som en enskild, individuell, författare.

Samhällsvetenskapen är fylld av personer som försökt återge sitt perspektiv på förståelsen av verkligheten, på sätt som sedan blivit teoretiska ramverk (som Foucault, Giddens eller andra). Och det sättet att publicera på är helt enkelt inte samma som inom naturvetenskaperna eller medicin: vårt studieobjekt samhället kräver vissa perspektiv (och till exempel generalisering till teori snarare än till fall). Speciellt kvalitativt inriktad samhällsvetenskap och humaniora fungerar i det avseendet inte på samma sätt som naturvetenskaperna, teknik eller medicin, som dessa återges i externa förståelser om etikprövning eller öppen vetenskap. Både skillnader och likheter kan vara stora mellan ämnen och inriktningar – till exempel ligger fokus i den förståelse som återgivits i den här artikeln på kvalitativa studier inom samhällsvetenskap, och på specifika forskningsområdesrelaterade erfarenheter. De skillnaderna och likheterna förstås bäst inom professionerna och bedömningar som görs inom professionerna, inte av personer som antar att alla ämnen fungerar likadant eller att ett ämne ska fungera på samma sätt som ett annat ämne, trots att de utvecklats olika just för att hantera sina olika studieobjekt.

Slutsatser

För nu ganska länge sedan var det någon som föreslog att jag kanske skulle doktorera, eftersom man får skriva längre artiklar med mer gräv då. För mig som utbildad miljöjournalist med grävintresse – och en insikt om de väldigt få jobb i den riktningen som fanns inom dags-tidningsmedierna – lät det fantastiskt. Längre artiklar och mer tid! Och så kan jag fortsätta arbeta med intervjuer – bara bättre, längre och mer systematiskt!

Idag tror jag inte längre att det fungerar så. Min idé om forskning var att kunna gå djupare än journalistiken, undersöka missförhållanden (som implementering av miljölagstiftning eller miljöstrategier) mer systematiskt, och kanske också ha en större roll i att stötta arbetet med miljöfrågor. Idag vet jag att jag inte kan genomföra intervjuer på detta mer djupgående sätt: inte för att det inte vore relevant, utan för att journalistens uppgiftslämnare skyddas på ett sätt som forskarens inte gör. Och inte för att det inte vore relevant för forskning, utan för att jag arbetar på något som ses som en myndighet även om beslutet att lärosäten utgör myndigheter aldrig togs, och forskning därmed behandlas på samma sätt som alla andra uppgifter som kommer in till alla andra myndigheter.

Det stora problemet är därmed att det forskningsmässigt säkraste är att skriva till exempel kursböcker eller sammanfattningar där man kan luta sig mot redan publicerad forskning, och publicera resultaten i form av monografier: då faller man inte under etikprövning (hoppas jag verkligen) och kan fortfarande idag publicera som CC-BY-NC-ND, vilket gör verket öppet tillgängligt men inte öppet för plagiering. Kanske hjälper det även upp den svenska konkurrenskraften eftersom grundböcker ibland blir välciterade – men det hjälper inte direkt upp forskning baserad på djupgående grundmaterial, där man verkligen skulle kunna säga något nytt baserat på den öppet uttryckta expertkunskapen hos intervjupersoner som vet att det de säger behandlas med sekretess.

Den här situationen behöver förändras – inte bara, men inklusive för att jag ska kunna genomföra den studie om miljöbrott som jag redan nämnt, och sökt en gång för innan jag lade ned idén på grund av de problem som beskrivits i det här kapitlet! Men förutom det fal-

let finns det många, många, andra som genomför studier som är relevanta till och med för samhällets demokratiska funktion. De studierna kan inte lämnas till journalistiken endast att kunna genomföra (inte minst givet de alltmer begränsade grävresurser som finns inom olika medier i Sverige)!

Istället behöver vi en översyn inte bara av etikprövning, och inte bara på ett begränsat sätt, utan utifrån en förståelse av att det är professionerna själva, inklusive de specifika ämnesinriktningarna, som behöver bedöma forskningsetik inklusive forskningsområde, metod och publicering. Dessa bedömningar behöver som hittills generellt skett inom samhällsvetenskaperna avpassas professionsmässigt, istället för i relation till externa aktörer som inte förstått de krav som finns inom ämnet, problemställningen och metoden.

Den variation som gäller för vad som är god forskning och vad som kan spridas och inte borde därmed beslutas inom professionerna, inte som idag inom statliga eller andra organisationer.

De frågor som tagits upp i det här kapitlet är dessutom i tillägg till den situation som mycket av svensk forskning idag genomförs inom: att forskningsmedel till stor del söks externt i styrda utlysningar, där man därmed inte kan välja forskningsproblem, metod och publicering fritt. Den väldigt långtgående frågan om resurser, som inte behandlats här, är därmed i tillägg till de regleringsmässiga inskränkningar som beskrivits ovan. Det gör den fria forskningen inte bara formellt och lagstiftningsmässigt hotad, utan också resursmässigt begränsad.

Jag beklagar det här djupt personliga tilltalet och uttryckandet av direkta åsikter, men å andra sidan är detta inte forskning (vilket borde vara tydligt både utifrån formatet och att jag inte sökt etikprövning för en studie). Hade detta varit en reviderad text under CC-BY hade texten också kunnat öppna för en otydlighet i om de ord jag använder egentligen är mina, eller bara en omskrivning av en annan text som kanske kunde ha citerats någonstans i en fotnot eller så. Men just vid den här tidpunkten är det fortfarande möjligt att följa en kutym att den enskilde författaren faktiskt skriver, tydligt citerar andra, och står för varje ord i sin egen text.

Noter

- 1 Analysen som uttrycks i det här kapitlet är författarens egen men har utvecklats i relation till fackligt arbete inom Saco-S, bland annat remissarbete. Dock ska den inte ses som ett uttryck för SULF:s uppfattning (varken nationellt, för SULF/Umeå eller för dess delförening Professorsföreningen i Umeå), eller för Saco-S-rådet Umeås uppfattning.
- 2 En promemoria som talade för akademisk frihet uttryckte det här motsatsförhållandet kanske utan att inse det: ”Det fria kunskapssökandet och den fria kunskaps-spridningen ska dock alltid utövas inom de rätliga ramar som finns och utifrån den värdegrund som gäller” (Regeringskansliet 2020).

Referenser

- EC [Europeiska kommissionen] (2016) H2020 Programme Guidelines on FAIR Data Management in Horizon 2020. Version 3.0. 26 July 2016. EC Directorate-General for Research & Innovation. https://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/grants_manual/hi/oa_pilot/h2020-hi-oa-data-mgt_en.pdf
- Eve, M. P. (2014) *Open Access and the Humanities: Contexts, Controversies and the Future*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heuer, R., Bilbao Y León, S., Balezentis, T., Cambon-Thomsen, A., Capello, R., Dreo Rodosek, G., Filchev, L., Hauschild, M.Z., Haušild, P., Heikinheimo, L., Janowski, T., Keskitalo, E.C.H., Le Mouél, P., Üрге-Vorsatz, D. & Veugelers, R. (2022) *Ex post evaluation of the activities of the Joint Research Centre under Horizon 2020 and Euratom 2014-2020*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, ISBN 978-92-76-55600-8, doi:10.2760/257315, JRC130367.
- Högskolelag (1992:1434) Ändrad t.o.m. SFS 2021:1282.
- Högskoleverket (2005). Integritetskänsligt forskningsmaterial – Göteborgs universitets framställan om en nationell studie. <https://www.uka.se/download/18.12f25798156a345894e275a/1487841920594/30-2267-04.pdf>
- Keskitalo, E. C. H. (2022) Open access and sensitive social sciences data in different legislative contexts: The case of strategic selection “elite” interviewing in Sweden. *International Journal of Qualitative Methods* 21, 1–10.
- Kungliga biblioteket (2016) Vilken CC-licens för vilken open access? Text av Laurent Fournier. <https://kb.se/samverkan-och-utveckling/nytt-fran-kb/nyheter-samverkan-och-utveckling/2016-09-16-vilken-cc-licens-for-vilken-open-access.html>
- Prop. 2020/21:60. *Forskning, frihet, framtid – kunskap och innovation för Sverige*. Utbildningsdepartementet.
- Regeringskansliet (2020) *Ändringar i högskolelagen för att främja den akademiska friheten och tydliggöra lärosätenas roll för det livslånga lärandet*. Promemoria 2020-05-06 U2020/03053/UH. Utbildningsdepartementet.
- Regeringskansliet (2023) *Utredning om undantag från kravet på etikgodkännande för viss forskning och regleringen av tillsyn i etikprövningslagen*. 2023-08-29. Utbildningsdepartementet.

- Remneland Wikhamn, B. (2013). Two different perspectives on open innovation – libre versus control. *Creativity and Innovation Management*, 22(4), 375–389.
- SOU (2017:104). Etikprövning – en översyn av reglerna om forskning och hälso- och sjukvård.
- SOU (2019: 6) *En långsiktig, samordnad och dialogbaserad styrning av högskolan*. Styr- och resursutredningen.
- UKÄ [Universitetskanslerämbetet] (2023) Nationell sammanställning av lärosätenas arbete med att främja och värna den akademiska friheten. Remiss 2023-08-30.
- Universitetsläraren* (2023) Översynen av etikprövningslagen. Text av Kajsa Skarsgård. *Universitetsläraren* 5.
- Universitetsläraren* (2022) Etikgranskning stoppade doktorand – år av arbete förlorat. Text av Kajsa Skarsgård. *Universitetsläraren* nyheter <https://universitetslararen.se/2022/04/07/stora-konsekvenser-for-doktorand-som-stoppades-i-etisk-granskning/2023>.
- VR [Vetenskapsrådet] (2017) *God forskningssed*. https://www.vr.se/download/18.2412c5311624176023d25b05/1555332112063/God-forsknings-sed_VR_2017.pdf

Summary

Academic Freedom: Does Sweden Live up to the Requirements in its Higher Education Act?

Recent changes in the Swedish Higher Education Act (2021) specify that “higher education institutions must operate under the general principle that academic freedom must be promoted and protected.” The Act also specifies that the “following general principles shall apply to research: 1. research problems may be freely selected, 2. research methodologies may be freely developed, and 3. research results may be freely published.” This article reviews the mainly regulative limitations to these principles that could be seen in relation to in particular qualitatively oriented social science and the humanities. The focus is mainly on delimitations made in relation to the recent requirements on ethics assessment from a more medical science standpoint, the role of Swedish universities as state bodies, and the specific requirements on open access that are made in this relation in Sweden. The argument is mainly that these delimitations – even if we leave resource issues aside – make it difficult to fulfill the requirements of the Swedish Higher Education Act as broadly seen.

Keywords: Swedish Higher Education Act; academic freedom; social science and humanities; qualitative research; ethics assessment; open access

Carina Keskitalo är professor i statsvetenskap vid Institutionen för geografi, Umeå universitet.

Skrivelse: tilläggsdirektiv om skydd för akademisk frihet

Nyhet 11 december 2023

SUHF, SULF, SFS och SUA har gemensamt skickat in en skrivelse om ett tilläggsdirektiv till regeringen gällande grundlagskommittén som arbetar med skydd för nya grundläggande fri- och rättigheter. Avsikten med tilläggsdirektivet är att den akademiska friheten ska skyddas, värnas och främjas i grundlag.

2023-12-04

Till utbildningsminister Mats Persson och statssekreterare Maria Nilsson

Akademisk frihet är en förutsättning för att lärosäten ska kunna utföra sina uppdrag med kvalitet och trovärdighet. Akademisk frihet består av flera delar. I sin kärna omfattar akademisk frihet såväl forskning som högre utbildning samt institutionell autonomi. Universitet och högskolors självbestämmande har som syfte att säkerställa att forskningen och utbildningen är fri från otillbörlig styrning och fritt kan generera och sprida kunskap. Universiteten och högskolornas verksamhet utgör en viktig grund för den demokratiska utvecklingen. Både demokratin och den akademiska friheten är i ökad utsträckning hotad i vår värld.

Enligt Europeiska unionens stadgar om de grundläggande rättigheterna (2010/C83/02) ska den akademiska friheten respekteras, vilket varje medlemsland bör ange i lag och företrädevis i grundlag. Europarådet och Europaparlamentet har i allt tydligare ordalag lyft fram vikten av att den akademiska friheten skyddas av respektive medlemsland och att lärosätenas autonomi utgör en grundläggande förutsättning för utbildningens och forskningens frihet.

Regeringen har tillsatt en parlamentarisk kommitté som ska utreda några frågor om det skydd för grundläggande fri- och rättigheter som gäller enligt 2 kap regeringsformen. Kommittén ska överväga om detta skydd i vissa delar bör ändras och om helt nya grundläggande fri- och rättigheter bör införas (dir. 2023:83). Uppdraget ska redovisas senast den 1 december 2024.

Enligt regeringsformen 2 kap 18 § är sedan 2011 forskningens frihet skyddad enligt bestämmelser som meddelas i lag. Av högskolelagen 1 kap § 6 framgår att forskningsproblem får fritt väljas, forskningsmetod får fritt utvecklas och forskningsresultat får fritt publiceras. Sedan 2021 gäller även, enligt samma paragraf i högskolelagen, att i högskolans verksamhet ska som allmän princip gälla

att den akademiska friheten ska främjas och värnas.

Den forskningspolitiska propositionen *Forskning, frihet, framtid – kunskap och innovation för Sverige* (prop. 2020/21:60) låg till grund för att den akademiska friheten skrevs in i högskolelagen. I propositionen menade regeringen att det fanns "starka argument för att den akademiska friheten är så betydelsefull att en bestämmelse om denna frihet på grundlagsnivå kan vara motiverad" (s. 129). Initiativ till ändringar i grundlagen togs dock inte vid detta tillfälle då regeringen bedömde att det var angeläget att ett lagskydd om akademisk frihet kom på plats så snabbt som möjligt.

Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF), Sveriges universitetslärare och forskare (SULF), Sveriges förenade studentkårer (SFS) och Sveriges unga akademi (SUA) menar att regeringen bör ge ett tilläggsdirektiv till grundlagskommittén som arbetar med skydd för nya grundläggande fri- och rättigheter. Detta tilläggsdirektiv bör ha som mål att det i grundlagen (regeringsformen 2 kap) som en allmän princip bör fastställas att den akademiska friheten ska skyddas, värnas och främjas. Det bör framgå att den akademiska friheten omfattar såväl forskningen som den högre utbildningen samt lärosätenas rätt till autonomi. Ett tillägg i regeringsformen skulle förstärka lärosätenas fri- och rättigheter samt leda till att Sverige i större utsträckning svarar upp mot beslut och rekommendationer från EU.

Våra organisationer har länge arbetet för att lyfta fram och stärka den akademiska friheten genom åtskilliga underlag och rapporter. Vi är gärna behjälpliga i arbetet med att ta fram ett tilläggsdirektiv. Skulle ett tillägg till grundlagskommittén bli aktuell utgör vi gärna ett stöd i kommitténs arbete. För Sveriges universitet och högskolor

Hans Adolfsson, Ordförande SUHF
Sanna Wolk, Förbundsordförande SULF
Jacob Färnert, Ordförande SFS
Ronnie Berntsson, Ordförande SUA

Källa: <https://sulf.se/mybet/tillaggsdirektiv-till-grundlagsutredning-om-akademisk-frihet/>

